

НЕКИ ПОДАЦИ О ПУБЛИЦИСТИЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ МАТИЈЕ БАНА ДОК ЈЕ СТАЈАО НА ЧЕЛУ БЕОГРАДСКОГ ПРЕСБИРОА (1861—1880)

Ко год је досада, у разним приликама и у разним видовима, писао о Матији Бану истицао је његову врло велику и разнолику активност у јавном животу.¹ Карактеристично је за Бана да је он сав тај свој рад углавном пером обављао. Не само као песник, драматург или критичар, већ и као политички радник он своје идеје и акције саопштава домаћој и страниј јавности преко огромног броја својих дописа, брошура, чланака и сл., јер никада није имао неки нарочито утицајан положај, да би већ и са њега могао вршити какав уплив.² Будући човек пун енергије и елана, радио је неуморно, а писао је необично лако и врло много.³ На жалост, велики број његових радова, под псеудонимом или под туђим именом, обиље чланака без потписа у домаћим или страним листовима, од којих данас многи и не постоје, онемогућавају да се сада начини једна његова, макар и приближно, верна библиографија, а ни једна његова биографија није никада рађена на основу детаљне анализе различитих идеја у његовим списима. Сви су се аутори обично ограђивали да у ову или ону грану делатности нису подробно улазили, јер би комплетно обухватање представљало огроман посао. А он је заиста и писао о најразличитијим проблемима из културног, научног и политичког живота Србије свога времена.⁴ Баш из тих разлога сматрамо да ће овакви делимични прилози о раду Матије Бана припомоћи да се једнога дана лакше приступи изради једне његове комплексне биографије и потпуније библиографије са критичком оценом његовог целокупног рада.

Највећи део свог дугог живота (1818—1903) Бан је провео у Београду. Напустивши родни крај Дубровник, по заврше-

ном школовању, као сасвим млад човек, провео је неколико година на Халки, у Цариграду и Бруси, да би се 1844. године вратио и настанио у Београду, који је после тога до смрти само у два маха на краће време напуштао, јер је сматрао да из њега може да развија најширу акцију за ослобођење и уједињење Словена.⁵ Године 1848. одлазио је у Сремске Карловце, Загреб, Задар, Дубровник и Цетиње у специјалним мисијама српске владе, а 1854. и 1855. у Цариград. Сав остали његов рад одвијао се у Београду, где је био једно време професор, а од 1861. па све до пензионисања 1880. на челу Пресбиороа, који је у ствари на његову иницијативу и по његовој замисли и основан.⁶

Пратећи пажљиво предвиђене задатке Пресбиороа и листајући грађу Банове заоставштине, која се чува у Историјском институту у Београду, није тешко наћи међу њима велику повезаност и утврдити да је она управо њихов одраз.

Поред првенственог задатка да прати све дописе у домаћим и страним листовима као и брошуре или књиге о Србији, Словенима, Турској и Истоку уопште, Пресбиоро је примио на себе и обавезу да на њих, преко јавности или каквим другим zgodним путем, одговара. Кажемо другим путем, јер су у многим земљама били ангажовани и разни плаћени дописници, који су од Пресбиороа добијали упутства како ће преко штампе бранити српске интересе. Тај посао је обављан уз претходну консултацију с надлежним министром, односно министром иностраних дела, па и са самим кнезом, и уз њихово одобрење, како би у тим написима био у потпуности заступљен званичан правац српске владе у погледу и унутрашње и спољне политике. Тај посао је углавном примио на себе Бан

и врло га активно обављао. За тај период Банове активности Јован Бошковић, говорећи о њему у Српском ученом друштву поводом прославе његове педесетогодишњице рада, каже да је он стајао не само „на бранику за владине предлоге и заступајући њен рад водио борбу са унутрашњом опозицијом, него је бранио и српске интересе на страни у различним правцима, према политици ове или оне државе. Између осталог често су писане дипломатске ноте, меморандуми, писма владаоцима. Отуда су за пуних деветнаест година излазили свакидашњи чланци за новине српске, словенске и стране. Отуда оне умне али умерене критике о манама у уставу и државној управи, нацрти за преображаје и напослетку оне честе брошуре о источном питању које је страна штампа пропраћала коментаром и одобравањем а којима је Турска полако поткопавана у мишљењу света“.⁷ На тај начин писац придаје врло велику важност његовом раду и самој његовој личности. А Камила Луцерна, у погледу интензивности његова рада у то време, наводи следеће податке: „Најживља продукција те врсте пада у трећи период пишчева живота. То је доба претежно посвећено политици. Од године 1861. када би заведен полуофициозни *presse-bureau* са Баном на челу до године 1868. написао је тринаест брошура“.⁸ Концепти и преписи ове врсте радова сачувани су у врло великом броју у његовим хартијама и често откривају многе нејасне чињенице, о којима се могло само наслућивати, али се нису могле са сигурношћу утврдити. За ова разјашњења најдрагоценија су писма уз концепте брошура којима Бан објашњава претпостављенима своје идеје у њима изложене или напомене о поводима за њихово писање.

О концептирању разних писама званичне садржине Бановом руком писаних има података још и из периода пре званичног оснивања Пресбирова. Низ сачуваних података о тесним контактима Бана с кнезом Михаилом приликом писања његових чланака и брошура, меморандума и нота о којима ћемо сада говорити, представљају још један прилог више мишљењима да је иза Банових такозваних дукатовачких чланака, објављиваних у Српским новинама 1859. године, стајала кнежева идеологија.⁹ Бановом су руком писана нпр. и сва писма за амбасадоре гарантних сила приликом одласка српске депутације у Цариград 1860. године да тражи наследно право за династију Обреновић, као и писмо

великом везиру Али-паши, којим је овај обавештен о њеном доласку и задатку.¹⁰

Ови су послови у потпуности схватани Бановом дужношћу, везаном за његово радно место, па понекад чак ни код брошура није поштовано његово право ауторства. Његови силни псеудоними и непотписани чланци сасвим су вероватно били диктирани од стране владе, кад би тако захтевала политика, било према иностранству било према потребама у земљи. Зато је Бан тако брижљиво и чувао њихове концепте и напомене уз њих, јер би без тога многе чињенице пале заувек у заборав. Типичан пример за ово је дугачко објашњење уз рукопис брошуре „*Les Slaves d'Autriche et de Turquie, leurs vues et leurs vœux actuels dans la question orientale*“ из 1861. године.

„Ово сам дјелце написао још у години 1857. и предао га влади да се штампа под именом једног Србина“, вели Бан. „Влада је оклевала све до свог падања. У 1861. нешто у њем преиначивши а нешто и додавши, дотјерам га овако како је у овом рукопису и поднесем кнезу Михаилу.¹¹ Кнез нареди г. Филипу Христићу да се одма изда на јавност, и том цјељи би послато у Париз г. Убичинију.¹² Овај, додавши му неке своје примједбе већ га нам у првом тисканом извату бјеше послао у Београд да видимо јесу ли нам његове примједбе по ђуди. Неке остависмо поред мојих а неке одбацисмо као излишне. Све је било спремно да му извадим пошљемо натраг, па да се започето штампање продужи, кад се наједанпут догоди бомбардовање Београда. У замршеним околностима које створи тај догађај, кнез је нашао за упутно да се не изађе са онаким дјелцем на срједу, и тако писах г. Убичинију да одустане од даљег тискања и плати слагарски посао и дјелце до даље наредбе код себе задржи.“

Кад је у почетку 1863. г. Филип отпратио књегинју Јулију у Лондон, те посредством наших тамошњих пријатеља бише у доњем парламенту изнесене на срједу све источне ствари, г. Филип дозове к себи у Лондон г. Грињана,¹³ другог нашег из Париза кориспонтента, каже му за дјелце које се находијаше у г. Убичинија и замоли га да га тиска под својим именом. Овом је испрва тешко било с туђим послом пред свјет као са својим изаћи, а почем је радио у агенцији Биљервој, који стајаше под руком француске владе, и бојао се је да не буде чега у дјелцу с чим би се ондашњој царској политици замјерио. Г. Филип

изложи му потанко садржај истога, а он тад предложи и получи одобрење да му се у чланцима тичућим се Аустрије која је у ствари Пољској ишла заједно с Наполеоном, допусти којешта изоставити или ублажити а уз наше дометнути и пољско питање. Врати се у Париз и одма изда то моје старо дјелце као своје под именом: *Résurrection des nationalités en Orient*.

О свему томе ја ништа нијесам знао док ми једно јутро у Министарству иностраних послова, начелник истога г. Милоје Лешјанин не преда смешећи се штампану брошуру говорећи ми: познате ли овај састав? Из првих рјечи ја видим шта је, па, зачуђен упитам: „А откуд сад опет ту г. Грињан? Гарашанин одговори „да ту окром имена другог шта његовог скоро и њема. Не буди вам жао, требало је да дјелце изађе под његовим именом! „— Кад је требало, рекох, не говорим друго већ то, дај боже да нам буде од какве користи.“

У години 1862. има читав низ писама концептираних за кнеза Михаила упућених разним личностима а на једном стоји нпр. назначено у продужетку самог наслова „Пројект интерпелације, послан г. Филипу Христићу у Лондон за једног члана Парламента, српског пријатеља, писан по налогу кнеза Михаила.“¹⁴ Објашњење поред меморандума поводом нетачних података у енглеској Плавој књизи из 1863. о бомбардовању Београда, још много је опширније. „Ову споменицу“, каже Бан, „саставио сам и послао по кнежевом налогу у сљедству обнародовања енглеске Плаве књиге 1863. године, гдје су изопачени сви догађаји који се тичу бомбардовања Београда. Споменица је управљена на српског представника у Цариграду, који је имао саопштити тамошњим представницима великих сила и у исто вријеме послана је у Лондон неким члановима Парламента, Србима наклоњеним. Кнез је већ спремао дипломатски пут предаји градова и зато им је казао да на ову споменицу много полаже.“¹⁵ Белешка је, очигледно, учињена касније, кад је већ исход акције за предају градова био познат, али је, без сумње, карактеристична и тенденциозна; њоме је требало потврдити чињеницу да су му поверавани и поверљиви послови, по српску владу од посебног значаја, мада је, у ствари, познато да Гарашанин није Бана упућивао у све своје тајне послове и планове.

Оваква уобичајена пракса није се мењала годинама, а примењивана је и кад је бивала у питању и домаћа штампа и домаће теме,¹⁶ па се доцније пренела са Гара-

шанина и на Јована Ристића¹⁷ кад је бивао намесник или министар иностраних дела.

Врло је важан посао Пресбириа био и да прати све нападе на Србију, или неправилна тумачења разних историјских догађаја у вези с њом, ставова српске влада о источном питању, о приликама у земљи, као и уопште све што би се у иностранству писало о Србији и да даје на то одговоре. И тај свој посао је Бан врло озбиљно схватио и ревносно га обављао, тако да су врло чести дописи ове врсте и у нашим и у страним листовима. Понекад су то били и састави већег обима, као што ће се из прилога видети, а понекад је своје ставове излагао у облику писама разним личностима.

Бан на пример, није пропустио да се осврне у нашој штампи на дела руског историчара Мајкова, или белгијског Борграва.¹⁸ Пишући о Борграву¹⁹, подвлачи да је он у оно време био једини представник једне европске државе у Београду који се заинтересовао за прошлост Србије и „посветио српским стварима своје перо“. Бан врло повољно цени његов рад уопште, и на новијој и на средњовековној историји, истичући да се писац служи поузданим изворима, брижљиво проученим и провереним. Нарочито се повољно изражава о његовој брошури „L'Empereur Etienne Douchan de Serbie et la Péninsule Balkanique au XIV siècle“, истичући да је у њој Борграва „понајвише опрезан био и на местима казао је проицљивошћу умна историка шта му се сумњиво а шта основано види. Његов историјски значај особито се препоручује бистрином погледа, тачношћу и јачином општих потеза, одсуством свакога претеривања и хладном објективности.“

На дела Нила Попова, међутим, Бан гледа сасвим друкчије. Њих много детаљније анализира, осврће се критички на њихова излагања, полемиче и користи поново прилику да истакне и своје ставове и ставове српске владе о проблемима спољне или унутрашње политике земље.

У архивској збирци Матије Бана сачуван је рукопис таквог полемичког карактера са Нилом Поповим. С обзиром да се у њему Бан врло детаљно зауставља на читавом низу интересантних питања, сматрамо да свакако заслужује да се у целој страни објави.²⁰

Банов полемички спис под насловом „Мала повјесничка расправа“ писан је 1872. године, после објављивања књиге Нила Попова „Србија после Париског ми-

ра“, књ. I, Светоандрејска скупштина (1858—1859).²¹ Сама Банова расправа је с више страна интересантна. Пре свега, познато је да је критика дела Нила Попова оценила као једнострана с циљем да се истакне значај и улога Русије у решавању политичких догађаја у Србији, па није без значаја чути у том смислу још чије мишљење, а поготову Баново, јер је, сасвим сигурно, иза тога и званичан став српске владе. Поред тога што је Бан био директно подстакнут да ово пише, јер је сматрао да је Попов неисправно тумачио догађаје у вези с њим (што за општу оцену догађаја не би ни било од неког нарочитог значаја) и што његову личност нетачно карактерише, он износи читав низ других детаља који имају утицаја на разумевање многих околности под којима су се одиграле догађаји око Светоандрејске скупштине.

Пре свега, Бан критикује начин прикупљања података за догађаје о којима ће писати и његову критичност приликом њихове употребе. На основу личних контаката с многим политичким личностима, које су у овим догађајима одиграле значајну улогу, Бан износи и многе противуречности, које је и каснији развој многих околности потврдио, а које су и други историчари тога времена прихватили. Став и учешће појединаца у смењивању династије, организовање и активност партија и

њихово формално постојање или не, као и многи други догађаји, испреплетани су гледиштима и тумачењима самога Бана. За објашњења разних карактеристика у вези с Бановом личношћу нашли смо у његовим хартијама још доста података, које ћемо овде у одговарајућим приликама придружити као допринос објашњавању његовим ставовима и раду.

*

Сви рукописи Матије Бана, по својем стилу и вештини у изражавању, јасно сведоче да долазе из пера књижевника коме речи и мисли лако и брзо навиру, мада носе печат свога времена у погледу дуге, гломазне реченице и архаичних израза. Пада, међутим, у очи да су дијалекти врло измешани. Првобитно су, по правилу, писани екавштином, па после Бановом руком поправљани на јекавштину, а понегде се поткрала и икавштина. Ми смо их оставили у онаквом облику како их је Бан поправио, а доносимо их у целини, не изостављајући ништа. Ваља још напоменути да је рукопис у Прилогу II на појединим местима врло оштећен, те смо били приморани да реченице по смислу у угластим заградама допунимо. Иначе оба рукописа су писана старим правописом, па смо их према изговору транскрибовали на нови.

ПРИЛОГ I

ПРОЈЕКТ О УСТРОЈСТВУ ЈЕДНОГ ПОЛИТИЧКО-КЊИЖЕВНОГ НАДЛЕЖАТЕЉСТВА

Почем доћи дом енглеског парламента и већина тамошње штампе признаје да је турско царство болесник о спасењу кога већ нема надежде, но да тога болесника не треба саранити док му се не нађе наследник, то признање утешно али и горко за Србију, показује јој шта треба да ради да би и Енглеску и сву Европу убедила да је у њој животни квасац за најснажнију државу, која ће у Европи Турску наследити.

Ако је за ту цел неопходна нужда створити и комплетовати у земљи војну силу, утаманили све остатке партаја како би се савршен поредак и велика дисциплина у свима разредима житељства а особито међу чиновницима завела, и дати земљеделству особити полет, није мање нужно ширити околу нас у једнородним племенима таква начела која би парализовала

дух сепаратизма што га наши противници од неког времена на све стране најмарљивије пробуђују, како би Србију усамили, а тако исто дејствовати вешто на мишљење народа и влада европских представљајући им Србију у најбољем изгледу за будућност.

И једно и друго од ових моралних средстава најуспешније ће се добити путем штампе домаће и иностране. Али ту политично-књижевну струку треба коначно организовати као надлежатељство, да би не само систематично, непрекидно и свестрано радила, но и да би према околностима нашим радила и посвемотрено.

Да би се права цел томе надлежатељству маскирала, оно би се могло причислити Министарству за стране послове као „Bureau de traduction“ или као надлежатељство по особеним порученијама, или

пак, могло би се сајединити са „кнежевским секретаријатом“ које би се сходно уредило.

Овако надлежатељство имало би једног начелника и неколико писара. Код свију захтева се публицистична и дипломатска способност, познавање двају најмање језика страних, поред народнога и особита марљивост за рад. Ако се таквих лица не би нашло у земљи, тражиће се на страни, а да би се вредни људи тога посла примили даће им се довољна плата и сви чиновнички услови. Тим би ово надлежатељство постало као нека школа за добре политичне списатеље, које би држава могла доцније и у дипломатичној струци најуспешније употребљавати.

Ако влада одобри ово надлежатељство у начелу поднети ће јој се обширан програм о његовој радњи; а за сад томе програму полаже се само нацрт из кога се радња колико толико може увидити.

1. Испитиваће се новине и поднети извод или превод од свега што се односи на Србију, на Турску, на сав исток и на Словене уобште кнезу и Министру.

2. То ће исто чинити и с брошурама које се тичу ових предела.

3. Помњиво ће сљедовати развијање сваког новог политичког вопроса и по новинама и по брошурама и на пољу дипломатском, проучиће везе које тај вопрос може имати с источним [народима] и о томе ће кнезу и Министру периодично подносити своја посматрања.

4. Одговараће у страним и домаћим новинама на свако нападање на Србију, на

Јужне Словене и на источне христијане, па ће их представљати у најбољем виду и саопштавати сва злоупотребења турска.

5. Писаће на страним језицима брошуре о којима ће најпре подносити министру нацрт. Ићи ће се особито на то да се осветле сви статистични, етнографски, исторични и социјални вопросы свију јужних словенских племена, напредак Србије у сравнењу с турским провинцијама, политика аустријска на истоку и пр.

6. Одржаваће непрекидну кориспонденцију са страним новинама и славенским на југу, давајући овим последњим сходан правац.

7. Почем се многи страни списатељи и публицисте обраћају разним лицима у Београду за разне податке о Србији, о христијанима и о Турској то ће ово надлежатељство на сва питања одговарати и старати се да се умножи број наших књижевних пријатеља и саделатеља на страни.

8. Састављаће све мемоаре владине и сва подужа дипломатска акте која би му министар наложио.

9. Прикупљаће сваке године податке историчне о Србији које ће писати у форми анала из којих ће доцније моћи да се састави државна историја Србије. Ову ће започети од васпостављања Обреновићеве династије.

10. Најпосле цензурираће све домаће и стране новине које улазе у Србију, а званични и полузванични наш лист стајаће под његовом управом.

АИИ, 36. МБ, III, бр. 22.

ПРИЛОГ II

МАЛА ПОВЈЕСНИЧКА РАСПРАВА

год. 1872.

Матија Бан гос. Нилу Попову

У вашем дјелу „СЕРБИЈА ПОСЛЕ ПАРИЖКАГО МИРА“ описан је преврат који се догодио 1858. године у земљи нашој. Овај чисто династични а нипошто начелни преврат²² можда је најзаплетенији догађај нашега времена у повјесници српске кнежевине и бог зна хоће ли му се похватати сви сакривени конци.

Ви сте и мене, господине, у тај преврат уплели, премда у њему нијесам имао дјелателна учешћа; уплели сте ме, и претста-

вили у изопаченом виду. За ту неоснованост ваших навода не бих марио да се појавила у каквом новинарском листу; али кад стоји у дјелу повјесничком, онда сам дужан и себи и политичким људима с којима сам пословао и послујем, да је објелоданим. Заједница особа у јавноме раду увијек одсјева и на значај њихов; другови у дјелима другови су под извјесним условима и у части или у срамоти која из дјела истиче.

Као што сад стоји народ српски, ја сам на пољу спољашње политике за корјениту измјену његовог положаја, то јест за ослобођење и уједињење цјелога народа. Али из политичких узрока и ту тражим повјесничко-правних основа и клоним се насилних путова докле год се може, тражим докле год се може неопходне услове за успјех; ти су: довољна средства и згодне политичке околности. У унутрашњој, пак, политици колико год сам пресудно противан сваком преврату и свему што к њему води, толико сам и пресудан пријатељ мирном и поступном развијању народном, за које мислим да му се не може краја опредјелити, као год ни застајања жељети. Уз пркос мојој тежњи унутрашњег мирнога напредовања, ја сам у години 1858 — по моме ондашњем положају у кнежевом двору,²³ као и по сношајима које ми је тај положај створио у политичким, земаљским и страним круговима, био донекле, хтио не хтио, силом превратног вртлога занесен. Али у ком правцу и колико? Нијесам учествовао ни у чему што је сам преврат произвело; на против, противио сам му се докле год се с неким успјехом противити могло; а кад се већ није могло, ја сам савио главу и пасивно чекао да олуј прође. По свршеном преврату радио сам по могућности на утврђивању ново-створеног стања у земљи. Мој је рад био понајвише рад с пером. На тај начин и у првом и у другом периоду преврата остао сам себи досљедан, то јест, анти-револуционаран. Ви на против у првом периоду представљате ме до посљедњег часа као јавнога агитатора у правцу конзервативном и то је истина, али ме у периоду другоме представљате као кајмакамца, то јест противника новому стању, дакле с правцем револуционарним, а то не стоји. Били сте, господине, криво о свему извјештени, па то хоћу да исправим; а исправићу sine ira et studio. Приступам вашем дјелу.

У опште садржина његова изненадила је свакога у Биограду, и пуним правом јако вам побила цијену као повјесничком писцу. Ви сте похитали да уђете у посао за који се нијесте бити претходно ни мало спремили. Жалити је што така несмотрена лакоћа често се појављује код руских писаца у стварима које се тичу других словенских племена.

Ја сам доста добро, ако и не до краја (то је тако тешко!) познавао главне личности које спремише и произведоше преврат; дознао сам донекле њине везе на страни, средства им, па и саме скривеније намје-

ре;²⁴ а млађе и мање важне личности, које најприје првима служажу као оруђе, па се затим на видик саме истаклоше као засебни дјелаоци, видио сам доцније на послу, те сам по овоме и оцијенити могао шта је у први мах код њих привидно, шта ли стварно било. Сем тога за све вријеме што је од преврата до данас протекло настојавао сам да у траг уђем многим скривеним околностима, како бих многе своје сумње извео на чисто, много којешта што ми нејасно бијаше себи разјаснио, па опет поред свега тога сумњам и сада, послје 14 година, би ли био савршено у стању да напишем тачну повјесницу онога преврата; то јест, да клонећи се незнатних ситница у којима се ви чудновато губите, опишем све важније случајеве тачношћу добро обавјештена писца и свестрано заватљивим, а бистро проиљивим погледом озбиљна повјесничара; личности, пак, да карактеришем савјесношћу непристрасна човјека.

Ви сте, господине, олакше узели овај посао, и чисто да вам речем, узели сте га непојмљивом лакомисленошћу. Какви су ваши извори? Провели сте у Биограду неколико дана; од толиких странака које набрајате у вашем дјелу, саставши се (као што сами признајете) искључиво с младим људима једне боје; у њихове сте тајне записке завилири, узели сте српске званичне новине, па с тим мршавим товаром вратили сте се у Москву, да пишете поуздано о догађајима од којих вам ни двије трећине не бијашу познате, којима видјасте само стварни изход а незнађасте ни морални извор ни кришно вијугави ток. Поврх тога хтјели сте да и карактеришете у добром или рђавом смислу људе које сте или савим површно познали, или никако ни чули ни видјели, ни проучили нијесте. На овако лабавим, или управо ништавим повјесничким основима не верујем да је још икада писано какво повјесничко дјело, па се није чудити што надлежни савремени свјedoци оних догађаја у Србији, који се о дјелу вашем најблаже изражавају, називљу га пародијом повјеснице или повјесничким романом једне котерије.²⁵

Није ми пријатно што вам као словенском брату морам овако опоруну истину преко свијета довиквати;²⁶ али ви сте са мном неправедни и нештедљиви били и тим сте ме изазвали; окром тога, *amicus Plato sed magis amica veritas*,²⁷ ... а истину ја ћу вам ипак, колико год могу штедљиво казати.

Немам времена да се пустим у претресање цијелога нашега дјела, јер то не би

био мален посао. Кад бих хтио да испуним све у њему празнине, да оповргнем што је неосновано, да исправим што је изврнуто, да сва протовусловља, све логичне немогућности, сву слабост критичнога проницавања нашега освјетлим, па затим да ствари и лица у њиној правој свјетлости изведем на мјесто које им иде, имао бих да напишем књигу много већу но што је ваша. Зато ћу се ограничити само на оне тачке које се мене лично тичу, а тек ћу се узгредно дотаћи оних повјесничких тренутака у које те тачке засјецају.

На страни 80—81 ви ме спомињете први пут приликом биоградских избора за св-андрејску скупштину. Ту велите да сам *публициста старе школе, да као дворски приврженик агитовах на поменутих изборима, па зато да су ме грађани отјерали из бирачке сале.*

Од свију ових навода један је само истинит, а тај је да сам био *дворски приврженик.*²⁸ Квалификација старошколског публицисте не даје се ничим оправдати а пука је измишљотина и моје агитовање при изборима и протеривање које грађанима пришивате.

Да је квалификација неоснована, то су ваљда увидјели и само преводиоци вашег дјела, кад су се ријешили да се на овом мјесту изневјере вашем оригиналу и тако да погазе прву преводиочеву дужност, то јест тачност, која мора свуда а особито у личним квалификацијама најстрожија бити. Знајући да сам ја по повратку кнеза Милоша самостално сузбијао незаконитости и натражњачке тежње, а за кн. Михаила заступао из званичних кругова све здраве и напредне мисли, ваши преводиоци бјеху смотрени, те ме не турише у своје преводу у неку стару школу као *публицисту* већ као *књижевника*. Је ли да је измјена смјешна, а нешто и пакосна? Ваш стручни публициста заогрнут је многостручним плаштом књижевника, те стрпан у стару школу. Ја се на то не љутим, на против, хвала што ми у њиховој новој школи публицистичној и књижевној не дадоше мјеста.²⁹

С њима сам начисто, али нијесам са вама, господине Ниле, јер ми није јасно шта управо разумијевате под тим насловом „публицист старе школе“. Ако тим разумијевате ултрамонтанске или апсолутистичне теорије, и све што из труле државничке прошлости уз њих иде, па мислите да их ја заступам, онда сте ме, и незавиривши у моје политичке списе карактерисали чисто напамет. То је чудно-

вато али је тако. Јер иначе да сте се с мојим публицистичким радом упознали, знали бисте да на пољу српске спољашње политике ја сам увијек заступао мисао југословенског ослобођења и југословенске задруге а словенске солидарности у извјесном виду. Те двије мисли првенствују у мојим списима, оне су мени најпреча цијел; мој ако хоћете политички идеал за који се заузимам ево је већ 28 година. Не држим да ћете ми ви, као словенофил те тежње уврстили у стару школу кад „Московцкиа Ведомости“ и „Москва“ присташе уз њих онако како сам их 1866 године изразио у првоме од ових листова.³⁰

Што се тиче унутрашњих државних питања Србије, ја се с њима приљежније занимам тек од повратка Обреновићеве династије, а сва их у већ поменутом моме правцу *мирна и поступна развијања* везујем за поменути цјел *југословенске задруге* и словенска братства. Србија, по мени, не треба за сад ништа друго да буде него што поузданије средство за брже постизање цијели у којој ће и сама најбоље наћи своју безбједност и срећу.

Да би Србија могла то бити, треба јој државу учврстити здравим установама, а то ће се по мом увјерењу постићи тако само ако се у њој учврсти ма која династија, ако законитост задобија у општем духу такав ауторитет да је свака као светињу поштује, кроз то да је влада врши тачно и крјепко а народ да је се држи као котве спасења; ако се у установама и законима узбуди огледала слобода сходно народном духу и саразмјерна са његовом образованошћу, те с овом да се у једној мјери и слобода развија. Ја мислим да [се] само тако народ може користити слободом за свој свестручни развитак, а не да недорасао и незрео само постане по њој слијепо оруђе појединих властољубаца, таштих и лукавих агитатора, или и читавих себичних разреда пучанства.

Према тому ја сам међу најстаријим публицистима у Србији писао о народно-представничком систему, о самоуправи општинској, о порти и другим слободним установама истичући као идеал демократски дух старих установа и обичаја словенских, али у том идеалу тражећи увијек практичну страну за примјер на развијенији живот данашњег људства.³¹

Ако ви, господине Попове, оваке тежње крстите именом *старе школе*, а у нову примате чисто слободњачки идеализам, и у његово име партајске агитације, под којима се свашта крије, — ако још у ту вашу

школу и сами уносите сјајни, средњовековни поклон брачнога права за присвајање туђих народа, као што га ту скоро огласисте у смотрењу Цариграда, тад ја немам ништа против старошколске класификације, коју ми као публицисти дајете, већ је примам истим задовољством којим примих и од ваших савјесних преводиоца квалификацију старошколског књижевника.

Сада можете извјесно знати да ја стојим једнако удаљен и од абсолютизма и од радикализма, да борећи се у своје вријеме и с првим и с другим, припадљим школи оних људи у Србији, који, будући слободумни али уједно и практични, знадоше спремити и срећно завести у још млађахни народ уставност. То вам објаснивши прелазим на српске партије о св.-андрејској скупштини.

Вама су причали о толиким партајама српским у оно вријеме да читаоца мора спопасти несвјестица кад их све чита у вашем дјелу. Ту је партаја дворска, па савјетска, па кајмакамска, и овој противна Обреновићева; ова опет подјељена на свјесну и несвјесну; ту партаја народна, то јест, млађа интелигенција, такође подјељена на умјерене и радикалне либералце; па долази нека великашка, па чиновничка партаја, и свега их толико има у нашој младој Србији колико их се није никад појавило ни у пространим државама, а при највећим догађајима.

Тај хаос партаја могаше створити својим уображењем само људи нешто ташти а нешто лукави, који у троје или четворо којекако скупљених лица виђаху партају. Али људи који виде ствари у њиховој суштини и крсте их правим именом (а таки морају бити особито повјесничари) људи који праве разлику између компактних партаја са моћним, свуда признатим вођама, у извјесној цјели спојених, и између појединих по друштву расутих и тек пониклих живала, чије су тежње још неизвјесне, ти људи невиђеше год. 1858 у Србији других партаја до Карађорђевићеву, опозициону и Обреновићеву. Све ваше остале спадају у царство баснословља.³²

Обреновићева партаја састојала се из старих приврженика ове династије који јој остадоше непоколебљиво вјерни и бијаше прирасла синовима тих приврженика и младим људима који ступише с њима у породичну везу. Карађорђева и опозициона не бијаху у језгри ништа друго до пређашњи уставобраниоци који се временом међу собом на двоје поцјепаше. Чиновници, младићи који се из Европе с наука вра-

ћаху, па и грађани пристајаху уз једну или другу. Сви они који су по увјерењу мрзјели на преврате, па хтјели кнеза ослободити од туторства великаша, да би га кроз то тргли од злокобних страних уплива којима морађаше прибјегавати ради свога одржања, стајали су уз њега; а они који су били увјерени да непрекидном унутрашњем трвењу треба корјенита лијека тражити у преврату, држали су с опозицијом. По себи се разумије да код већине једних и других, поред политичких начелних назора играху улогу и страсти и лични рачуни. Ипак који су год на једној или другој страни отворено стојали, ти су барем показивали отважности и карактера; а презриви су они, који држећи се међу партајама подмукло и према свакој дволично, сјеђаху на двије и три столице, који награђени кнезом одаваху га опозицији а намјере опозиције кнезу достављаху; који поред тога споразумљеваху се и с Обреновићевом партајом а мимо ове три партаје опет говораху: *шта ћемо се ту бактати око Карађорђевића и Обреновића? Зар ја, ти и онај не можемо кнезови бити? Нек народ слободно бира!* Ја бих вам могао, господине Ниле, те ништавне људе означити баш међу онима којима сте ви натакли на главу вјенац патриотске славе; да, ја бих вам их именовати могао, навести факта, позвати се на још живе свједоке; али волим тако што и још много много којешта не износити без нужде из мрака.

Оваки су положај запремале партаје кад је године 1857. откривена завјера против живота кнеза Александра. Том је завјером изишло на видик да је између опозиционе и Обреновићеве партаје већ дошло до тијесна зближења; јер међу завјереницима поред Ст. Стефановића, Пав. Станишића, Пауна Јанковића и Раје Дамјановића, важне некад уставобранилачке (Карађорђевачке) а од скоро опозиционе личности, видимо и Цвјетка Рајевића, једнога од најоданијих људи Обреновићима.³³ Овај исти, а ево га жива и здрава у Београду, доцније ми казиваше нешто још важније, казиваше ми за најумнијег првака у опозицији (кога ви и кајмакамцем направисте, имено за Илију Гарашанина, да он стојаше у тајном споразуму с породицом Обреновићевом са цијељу њенога повратка, али под условом да се обиђе кнез Милош, који већ не одговараше захтјевима новијега стања у Србији; па да је требало много муке док се дао склонити за васпостављање династије у лицу њенога старог начелника Милоша. Тек ми је тада постало

јасно зашто је г. Илија Гарашанин, кад је по његовом преко Етем-паше привидном измирењу са кнезом Александром на власт дошао, кроз прсте гледао много којешта што је олакшавало Милошев повратак, и чему би он био најпресудније а најлакшим успјехом на пут стао, да је имао кајмакамију или ма шта друго у виду. Тад сам разумио зашто је од њега уважен незаконити избор јагодинског скупштинара г. Стевче,³⁴ обезбјеђен избор и другоме депутирцу биоградском кнезу противноме,³⁵ осујећен али не и казњен покушај да се кнез насилно збаци; зашто је ону ноћ кад је кнеза у град одвео (тим је престо остао упразњен) он код своје куће мирно легао, кад би на против био живо радио, да је хтио да се сутра у скупштини прогласи кајмакамија, или што друго. Али он је легао да спава, јер је знао шта ће сутра у скупштини сљедовати; а сљедовало је васпостављање Обреновићеве династије у лицу кнеза Милоша.

Ова тајна веза међу неким првацима партаје Обреновићеве и опозиционе (или ваше кајмакамске), Рајевића с једне стране а Гарашанина с друге, једини је прави кључ у повјесници онога још неразбистренога периода, кључ без кога није могуће логично разјаснити ток ондашњих појава, ни лакоћу којом је преврат извршен законитим путем. Али вама, господине, тога кључа не дадоше у руку, јер бисте њим били ушли у тајну кајмакамске басне, а ово је некима ишло у рачун да као догму утврде из узрока које ћемо ниже видјети.³⁶ Надовежимо жицу догађаја.

Завјера против кнеза Александра бијаше за час поправила положај кнежев и његове странке; али ова странка у први мах није знала развити нужну енергију да се завјером окористи. Само је употребила на свирјеп начин строгост против затворених завереника и на то се ограничила. Том се погрешком вјешто послужила опозиција. Она је изазвала пошиљање турских комисара у Србију, а ови играјући један мимо другог двојаку улогу (то вам је све, господине Ниле познато) зададоше кнежевој странци два пресудна удараца: први, отпуштањем завјереника из Гургусовачке куле, а други, измирењем кнеза са првацима опозиције, Вучићем, Гарашанином и Мишом Анастасијевићем који образваше ново министарство.

Тад се странка кнежева нашла en plein désarroi,³⁷ јер се кнез бијаше сам бацио својим противницима у наручје и више

није било могућно спасти га. Изневјеривши се таквим измирењем својима искреним пријатељима, осудивши их на пасивно стање, већина између њих у томе стању и осташе, чекајући скрштених руку извјесну им већ тада катастрофу; други приступише мање више опозиционарима на власти а само мален број сарадника и чисто личних кнежевих пријатеља лабаво се у савјету и двору опираху инсидиозним предлозима новог кнежевог кабинета. То је био жалостан, можда безпримјеран, свакако очајнички положај за кнеза.

Сада, господине Ниле, моћи ћете увидјети из овога што ћу навести како се поједини повјеснички тренутци дају криво оцијенити по самим званичним новинама. Ослањајући се на њихово кликовање о помирењу, ви тврдите да у владиним круговима Србије бијашу увјерени, да су се потпуно сви сложили и умирили. Јадно им увјерење, а још јаднији мир! Чим је кнез на помириње пристао ја казах његовом зету и министру у оставци а моме врлом пријатељу К. Николајевићу: *четврти акт трагедије свршен је, сад отпочиње пети*; а он ми на то жалосно одговори: *и тај ће се до који мјесећ свршити катастрофом*. Ето о чему је била увјерена најближа околина кнежева; а исто тако увјерење да је постојало у владиним круговима ево вам доказа.

Кнез је таким притајеним неповјерењем на своје нове ministre гледао, да је једном моме пријатељу, г. Блазнавцу,³⁸ још прије него ће сазвати св.-андрејску скупштину, нудио листницу Министарства унутрашњих дјела, на којој му се овај захвалио. Министри са своје стране знали су да ће кнез с њима раскрстити при првој згодној прилици. Помирењем дакле није постигнуто ништа друго до то, да је пред свијетом скупштена завјеса над борбом између кнеза и опозиције на власти; а иза те завјесе да се борба не већ јавно но у мраку настављала, и продужавала се тим пресудније на штету кнеза што је овај одузео био својој странци сва средства моћи скопчана са административном влашћу и предао их заједно са својом судбином такој опозицији, која се већ није могла с влашћу задовољити, него га је хтјела пошто по то лишити врховнога достојанства.

И доиста, чим се опозиција докопала власти, прво питање што га је у свом најужем кругу претресала било је то: *хоће ли се кнез збацити скупштином или народним устанком*. Сви се сложено рјешеше за законити преврат посредством скупштине,

јер имајући сада власт у рукама било им је најлакше привољети вјештим начином кнеза да скупштину сазове, а тако исто и скупштину навести да свргне кнеза; док напротив устанком могли би се и у земљи и с поља изазвати опасни догађаји.

Али у логору неких младих људи, а то бејаху, г. Ниле, ваши либералци, као Јанковић, Јеф. Грујић, Стаменковић, Илић, Матић и још неки³⁹ бијаше се склопио мали одбор који лакокомислено вјероваше да ће моћи испод руке произвести устанак и кнеза збацити. У тај одбор бјеху позвани и неки млади Обреновићевци; али ови не хтједоше у њ ући, говорећи да неће с Вучићевцима да раде! И тако док је с једне стране опозиција на власти узимала своје непромашне мјере да се скупштина сазове, неки млади људи трудили су се за устанак. То у вас све на против стоји! Министар Гарашанин знао је за сваки њихов и најмањи корак, али се задовољио тиме да им осујети предузеће, као год што се у исто вријеме и њиховом агитацијом послуживао да увјери кнеза о нужди да се скупштина сазове. Међутим, и сам кнез писаше му из Крагујевца да се неки комплот против њега прави у Смедереву.⁴⁰ Услед тога би послан у Смедерево један виши чиновник⁴¹ због тобожне истраге, али ова ма да је дуго трајала, кнез о комплоту није ништа дознао изближе. Комплот би потајно Гарашанином угушен, а један из његовога круга упућен испод руке да се за неко вријеме прошета по Аустрији.

Кнез, ако и преко воље, пристаде најпослије да скупштину сазове, а нарочитим привременим законом буду у ову уведени сви елементи, по којима скупштина није могла ништа друго бити него израз мишљења и воље једног свемогућег министра. Овај је, као што рекох, већ био с Обреновићевцима у тајном споразуму, па пошто им је све сметње с пута уклонио, пошто је ствари довео до кулминантне тачке, дигао је наједанпут руке и пустио друге да његов посао сврше. Побједитељ будући, Гарашанин је изгледао као побјеђен. Неки који су од њега друго очекивали, као Вучић, Миша и други на њ су се љутили; други мислећи да су га изиграли, као Грујић, Јанковић итд. себи су успјех ласкаво приписивали; трећи, тек онда прозријевши у чисту истину, дивили су се ријеткој доиста Гарашаниновој вјештини, којом је цијела ствар руковођена и изведена.⁴² Васпостављање Обреновићеве династије у лицу њенога поглавице буде скупштином проглашено. Засад ми не треба током историје даље ићи.

Из свега што сам уздржљиво истина, али поуздано навео, мислим да се довољно види ово што сљедује: 1. *није било кајмакамске партаје*. Кајмакамију жељела [је] само Порта; али у Србији гдје народ не умије ни да појми државу без владоца, нико разуман није могао на њу мислити, а камо ли стари уставобраниоци који су народ кроз познавали. Већ рекох да је главни назови кајмакамац Гарашанин био у логору Обреновићевом, али невиђен као дух; а друга два Вучић и Миша Анастасијевић имађаху сваки своје особене цијели, али су ове тако далеко од кајмакамије биле као што је сад Вучић далеко од живих. Имам и о томе непоречених доказа, али нећу да их износим. Иначе рекох и то да окром назови кајмакамаца, онда су чак и неки политички полетарци мислили да могу располагати с кнежевском круном у Србији као с вјенчићем цвијећа који се глумцима баца. 2. *Није било неке особите либералне партаје* која би се за сазивање скупштине заузимала. Та мисао о скупштини никому другому не припада до првацима опозиције или тобожњим кајмакамцима.⁴³ Млађи, интелигентнији а солиднији људи били су сви либералних тежњи и држали су се пасивно; а други и то најлибералнији на устима упињаху се да, осујетивши сазивање скупштине, дигну буну у земљи. 3. скупштином се није ни пошто ишло на *измјену државних уставова* у либералнијем смислу, но само на *измјену владоца и његове породице*. Зато ни преврат није имао нити ће икада у повјесници имати *политичкога значаја*, као што ви држите, г. Ниле, но искључиво значај династички, као што ја рекох у почетку.

Овај значај огледа се у познатој политичкој боји уставобранилачких особа које спремише и произведоше преврат, као и важнијих старих Обреновићеваца, који га свршена прихватише; (и једним и другима модерни либерализам бијаше онда познат колико и хинезки устав) а поменути значај противуставни више свега огледа се у личности Милошевој, којом је преврат крунисан. Ако у Милошу поштујемо великога ослободиоца Србије, било би смјешно да га узмемо за либералца у западњачком фразу. Чедо свога времена, Милош у Србији није могао, а у првом периоду српскога друштвенога стања није ни требало друго шта да буде, ван *самовластан господар*; па је такав и био до смрти. Тим је спасао Србију од политичке поцијепаности, а народ од аристократије. Чим се устав изазван његовом сувишном самовољом по-

јавио, он је пао, па и кад се вратио, послије 19 година борављења у изображеном и либералном свијету, прве значајне ријечи што их је изустео пред својом околином бјеху му ове: *жив човек не уступа никој власт, жену и оружје*. У овим је ријечима сав Милош. Да, он је био олично ослобођење народа и то је доста за његову славу; али он и устав (баш и онај што га добисмо из Цариграда а камо ли савршенији) то бијаху два непомирљива антагонисте, од којих чим би један превагнуо, други се испоред њега морао уклањати. Прије се је било бојати да Милош по својме повратку не смрви ако не правно а оно фактично и онај турски устав о који се већ једном бјеше спотакао, него ли очекивати да ће стари Таковски лав дати дотјерањим установама још боље јахати, за љубав неке либералне дјеце, од својих ма и свјесних старих слугу, научених да дрхћу пред њиме. Будалаштина би онда била тако што и мислити. Па управо чега се бијаше бојати, то се и догодило. Милош и не осврћући се на устав, а распустивши скупштину, владао је у средини ваших и свјесних и несвјесних Обреновићеваца, и умјерених и радикалних либералаца као савршено самовластан господар. Па још док су га свјесни Обреновићевци и радикалци не само радо у свему слушали, но и саветовали и само наводили на мјере које су на све друго него на либерализам мирисале, кнез Михаило, до кога стојаху ваши несвјесни Обреновићевци и сва умјерена интелигенција, морао је сваки час оним првима на супрот излетати и код оца позивати се на *законитост и правду*. На посљетку и стари кнез увиди да се уопште злоупотребљава његово непознавање новијега нараштаја а напоје чиновништва, да се свакојаким подметањима хоће у њему одржавати неповјерење према сваком који назови — ултралибералному колу није припадао па се тужаше: *ови би млади људи хтјели да отпустим све боље чиновнике, да се посађам за њихову љубав са цијелим свијетом; али онда како да опстанем у овој земљи?* Изванредне комисије и судови, збациња чиновника без кривице и суда, затварања, изгнанства, покушаји да се и најинтелигентнији људи отпусте из државне службе, а да људи као Филип Станковић, робијаш, постану војводе, читави спискови проскрипције, свакојака гоњења и личне освете, све то није се вршило или спремало као што вама рекоше од несвјесних старих Обреновићеваца, који су се поштени и умјетени показивали,

него баш од оних свјесних за које вас увјерише да су их у томе хтјели препријечити. У вашем дјелу свуда су роле чудноватом дрскошћу сасвим изврнуте.

Ово је, гос. Ниле, фактична историја, која је цијелој Србији тако позната и таким се фактима даје расвијетлити, да је већ никаквим мајсторисањем не могу фалсификовати *les faiseurs d'histoire* који су вас надахнули.

Ја налазим да сте веома рђаву услугу учинили вашим свјесним Обреновићевцима кад сте од њих склопили вашу народну либералну партају, јер кад се одстране све лијепе фразе којим сте их искитили, па се погледа на саму суштину факта који се овршише за кратко вријеме њихове радње под Милошем, не може се ништа друго наћи него законитост ућуткану, самовољност свемогућу, свуда реакцију у државном животу. Тад се природно рађа ово питање: *а јесу ли ти људи доиста и мислили озбиљно да под Милошем реформишу Србију у либералном правцу?* Ако се одговори да јесу, као што се по вама одговорити мора, тада, пошто нијесу успјели, они изгледају тако зелени политичари, да према њима свјеснима несвјесни Обреновићевци постају у познавању Милоша и онога што бијаше под њиме могућно, даровити државници. Али сад излази на сриједу друго питање, а то је: *пошто се исти људи преварише, и са својим либерализмом учинише фјаско, јесу ли бар, видећи законе замјењене кнежевом вољом као искрени и досљедни либералци поштено се уклонили на страну, да не постану оруђе самовласне реакције?* Свак зна да нијесу, шта више, реакција са понајвише њиному упливу приписује. Тобожња либерална партаја ревносно је чувала своје столице у Милошевом двору, трпећи тада до себе, ако и за невољу, и несвјесне Обреновићевце и свакога кога је кнез хтио. Ту већ не бијаше никакве извјесне партаје, но људи свакојаке политичке боје, око кнеза гр[у]пираних који су кришно водили рат међу собом.

Видите ли, гос. Ниле, кад се ствар узме онако као што је била, ваша либерална партаја по неумитној логици факта не може најпослије никако друкчије изгледати, него као *задруга невјештих властољубаца*, који жртвују либерализам свому положају. Чист либералац може се у радњи тренутно сложити с противном каквом партајом за постижење једне извјесне, споредне цијели; али не смије ни остати, а камо ли садјеловати, ни у каквом влади-

ном кругу гдје се његова битна начела не-престано вријеђају и газе; то не смије а да поштовани карактер искрена и досљедна слободоумна човјека за свагда не изгуби. Ово се честито име не заслужује на политичком пољу без самопрегорјевања.

Можда би удесније било за ваше ултралибералне јунаке да сте их представили чисто као борце за Обреновићеву династију са слободоумним намјерама. Тад ни савремени свијет ни повјесница не би могли подићи на њих озбиљна укора за све Милошево вријеме; тад би они изгледали да су из досљедности свому династичному начелу савили врат под неизбјежним посљедицама Милошеве системе владања, а пошто је он био у великој старости, да су трпљиво чекали да под његовим сином, изображеним чедом новог времена, добију земљишта за своје напредњачке мисли. Тако су онда и поступили умјерени либералци и сви други којима је до паметна либерализма и до свога карактера стало.

Тај је нови период доиста под Михаилом и одпочео. Чим је на престо ступио, он је самовољни крај учинио прогласив начело законитости, која је први услов и управо постоље слободи. Одмах у другој години положио је на Преображенској скупштини темељ напретку српском уставном народне војске, а бацио је у исти мах и сјеме истинске слободе уређењем народне скупштине, која у највишим питањима земље суверена постаде и проглашењем начела одговорности министарске и слободне штампе. О[н је] хтио почекати неку годину да то сјеме проклија у народу па да се начела узмогну поуздано остварити, као што је њино остварење пред ђаму смрт и спремио био. Какво дакле пространо за рад поље није тад стајала отворено свима разложитим и искреним патриотима, који, ма колико слободоумни били, свуда знају и сматрају за прву своју дужност, полагаати нужну границу свакој слободњачкој нетрпељивости!

Али не; све да сте и у династичном виду представили ваше биоградске јунаке, опет их не бисте могли сачувати од укора недосљедности у начелима. Сами би вас факти оповргли. То увиђам тек сада. Ви не бисте нашли људе на Михаиловом пољу, но у колу најжешће према њему, више личне но начелне опозиције. Ви бисте се морали чудити да они пливајући морем самовлашћа под Милошем изневјерили су се својим слободоумним начелима, а пресудно устајући на уставнога Михаила изневје-

рили се и свому начелу династичному; шта више да су неки од њих порадивши најприје да се збаци Карађорђевић, с Карађорђевићем опет се споразумјевали да се уклони Михаило. Па шта бисте из свега тога могли закључити? Нашавши у слободњацима слуге деспотизма, а у династичарима антидинастичне пионере, нашавши свуда дјело у противословљу са начелом, а повише свега кнежево убијство, које по неким околностима баца своју грозну сјенку на све Михаилове страсне опозиционаре, морали бисте по најобичнијој а најблажијој логици закључити, да ту и није било обична посла са начелима, него, као што већ рекох, са грубим властољубљем које се увјек са начелима прорачуњено игра.

А сада прелазим на догађаје који се мене лично тичу. Ја сам дошао у Србију 1844. године. Непознавајући другачије Обреновиће него по имену, затекао сам на власти породицу Карађорђеву и њој сам се тим усрдније приљубио што ме најприје примила у своје крило као васпитача, а доцније ми уступила знатно поље за радњу у моме југословенском правцу. С тога поља чисто народнога и заграничнога пребачен сам год. 1852 на поље унутрашње политике, не у строго званичном већ у официозном виду. Кроз то сам дошао у додир са дипломатским круговима и у земљи и на страни.⁴⁴ Био сам кроз више година жалосни свједок осипању партајских интрига с једне стране, а владиних погрјешака с друге. То је расло као морска плима. По свршетку Кримскога рата већ сам почео слутити на несрећу. Кад је год. 1857 одкривена завјера против кнежева живота те савјети слабости, биоградским пашом вјешто потпомогнути, надвладаше у двору, већ сам увјерен био да би се кнез само неким чудом могао спасти. Али и случајна могућност тога чуда ишчезла ми је по доласку турских комисара. Моја лолалност према кнезу, тад ме натјерала да код њега учиним последњи корак. Био је опасан, али ми га налагаху и свјест и савјест. Пред кнегињом Персидом, њиховим зетом Кост. Николајевићем и представником кнежевског достојанства Свет. Марковићем предложио сам кнезу у мјесто помирења са опозицијом које је сутра дан сљедовало, нешто, чиме сам мислио да би личном жртвом он могао још спасти положај својој породици давши оставку у корист свога сина. Представник кнезом упитан за своје мишљење, дао је кратким од-

говором разумјети да од мога не бијаше далеко; то исто и зет му; али се сва комбинација разби о упорство енергичне и властољубиве кнегиње чија се гневна бујица на мене тад излије. Онда, жалећи кнеза, уклоних се сасвим на страну са увјерењем да предстоји пр[опа]ст њему и његовој породици, али да сам и ја своју последњу дужност према њему изврши[о].

Имао сам више личних пријатеља у табору опозиције; разлика политичких тежња не [би]јаше преиначила наша лична осјећања. Двојица између њих доведоше ме својом повјерљивошћу коју нијесам тражио, у најмучнији положај у [ко]ме се човјек може наћи. Најприје ми г. Блазнавац повјери да га Вучић нуди књажевским достојанством а скоро за тим повјери ми Миша Анастасијевић да га истим достојанством нуде и Вучић и Гарашанин. И једному и другому казао сам да ће бити изиграни; али то није помогло. Остао сам пасиван, чекајући како ће се свршити та грозна комедија.

У томе стању затекоше ме избори свето-андрејски, при којима ви ме, гос. Ниле, представљате као дворскога агитатора, иако сам већ од више мјесеци, гледајући све и слушајући свашта ни у шта се не мјешао. Из те уздржљивости нијесам онда ни имао воље а ни потребе да изађем пред грађанима пошто су моји кандидати, изузевши једнога, Мил. Јанковића, за кога нијесам марио, били уједно и кандидати осудне већине. Чекајући код бирачког стола да и на мене ред гласања дође, нијесам ни са једним бирачем ни ријечце проговорио. Поред мене и неких чиновника, мојих пријатеља (међу којима је био и садашњи намјесник г. Ј. Ристић) стојаху два странца, изборе мирно гледајући. Један од њих невјешт нашем језику, којешта француски запиткиваше г. Фичу, драгомана енглескога конзулата, а овај задовољаваше његову љубопитљивост. На један пут са противне стране загунђа неки друг Јанковићев шта да странци ту стоје, а сам Јанковић захдједне да се уклоне. Публика према тому остаде *савршено равнодушна*, а камо ли да се умјешала или шта више да је кога отјерала из своје средине.⁴⁵ Ви причате, г. Ниле, да се ово догодило у некаквој сали; ваши преводиоци и ту нађоше да је згодније вас сачувати од нетачности него ли себе, па присвојише недопуштено право да вас у самоме тексту поправе, те уместо *сале* метнуше *авлију полицајне зграде!* Нова ситница, али и нов доказ каквих шепртљанаца имамо.

Један човјек, г. Кујунџић, поцрпавши ваљда на истом извору на коме сте и ви ту о мени лажну виј[ест] да сам био грађанима отјеран са биралишта... евео [оштећен текст] ју је прошлога љета у новинама за коју клевету ја га [тужи]х Управитељству вароши. Он се пред тадашњим Управитељством позвао [на] свједоке, па шта мислите на које? на и[ст]ога Мил. Јанковића и на Анд. Маријановића! Ови, позвати Правитељством и опоменути на заклетву којој могу по закону бити подвргнути, изјавише; Јанковић, да се већ о томе не може ништа опоменути, а Маријановић, који је срећнијег памћења, изреком рече: *не публика, но неко је гунђао а сам Јанковић попео се на дрво, па је викнуо „нек иду од стола ти што парлају, јер овдје нећемо да стојимо с туђинцима“*. Ове сам ријечи извадио из званичног протокола.

Сада, гос. Ниле, можете бити сасвим начисто како сам ја на свето-андрејским изборима за двор агитовао и како ме је због тога грађанство са биралишта отјерало. Допустићете ми да вам кажем да за ових 28 година од како у Србији живим и њој посвећујем моје слабе трудове, ја никад ни од грађанства, ни од ма кога честитог Србина нијесам искусио ни најмање уврједе а више сам пута добио јавних свједочба, приватних и јавних, грађанскога одобравања и повјерења. Ја се тиме тјешим, а сажалевам противнике који не знају честитијим оружјем борити се него плеткарењем и лажним подметањем.

На страни 179. вашег дјела ја који све до кнежева пада стојим по вашем причању у дворској партаји, наједан пут по његовоме паду искачем као посланик партаје кајмакамске код партаје либералне, с коварном намјером да ову к оној привучем.

Најприје ћу вам рећи, господине, да сте ви први који ми коварство подмећете. Ја нијесам без мана, јер сам смртан човјек; али сам од коварства сасвим чист. Што имам у души, то имам свагда и у устима или на перу. У мојој прилично дугој и бурној каријери пословао сам с многим државницима, па се сада смијем и на све скупа и на свакога по на особ јавно позвати да кажу јесу ли ме икад у нелојалности или најмањем коварству затекли. Али кому је коварство у нарави, тај га види у свакоме, па га и у мени видјеше они који вам то казаше, губећи из вида да лукав, коваран човјек, не би с њима од 14 година водио њихов рат, као што га ја водим, него би употребио лакост свога приступа у

више кругове, да их подмукло у мраку поткопава. Али на ствар.

Већ вам рекох да су пука измишљотина и та кајмакамска и та либерална партаја; да, измишљотина неких људи, који се њиме хтјеше послужити код кнеза Милоша, да му покажу с каквим су се опасним противницима морали за њ борити, и тако да себе препоручивши, назови кајмакамце и њихове пријатеље, чије су се конкуренције бојали, кнезу коначно омразе.

Ну да су те партаје баш и постојале, довољно вам је било, господине, најпростијега здравога разума, па да сами увидите, да се ствари нијесу могле онако догодити као што их представисте. Ја све до јуче дворски приврженик, па као такав пресудни противник и кајмакамске и либералне партаје, зар на једанпут да постанем омиљени посредник [међ]у њима? Па све да сам и задобио неким чудом толико повјерење [к]од кајмакамаца, зар ови који су особиту вјештину увјек показали, били онда тако слијепи да не увиде, да ја јучерашњи дворанин а дана[шњи] кајмакамац, био сам мање него ико способан да нађем при... ха код ултралибералаца те успјешно код њих свршим тако њежну [агитац]ију? Не, назови кајмакамци бијаху људи одвећ поношљиви да би хтјели с дјецом озбиљно пактизирати, а одвећ вјешти да би ту будалаштину преко мене покушали; ја, пак, одвећ сам добро познавао и једне и друге, а себе најбоље, да би се икад извршења те будалаштине примити хтио. Па гдје су онда и били прваци те тобожње кајмакамије? Један Вучић не хтјевши признати воспостављање кн. Милоша, стојаше с оружаним људима затворен у својој кући, дакле неприступан; други, Гарашанин бијаше члан привремене владе [ко]д Стевче и Угричића,⁴⁶ нашто му дакле моје посредовање? трећи [Ми]ша Анастасијевић на челу народне скупштине, дакле с либералцима у свакидашњем додиру, каква посредовања требаше?

Међутим, истина је права што велите да сам онда писао Јефрему Грујићу, који је још као ђак долазио у моју кућу. Писао сам му из моје властите побуде, а не чијим упуством, нити преко Милоша Поповића⁴⁷ који се сад мора чудити што је уплетен у овај посао, као год што се морају чудити и тобожни кајмакамци, да сам ја у њино хтио посредовати. И да не бисте посумњали на тако дрзку злоупотребу њинога имена од моје стране, ево овлашћујем Јефрема Грујића, да моје писамце преда јав-

ности. Из њега ће се видјети да му ја ни о чему нијесам говорио, већ о официозном каналу који ми је био отворен у Цариграду, и који сам хтио у најопаснијим часовима по земљу на то употребити, да се отуд ускори берат за кн. Милоша, кога Порта није хтјела признати. Али пошто је тај канал био Карађорђевићева порекла, нијесам се хтио њиме послужити без знања свију фракција које онда састављаху Обреновићеву партају; па сам зато учинио исто саопштење не само Грујићу, но и члановима привремене владе и другим свијесним и несвијесним Обреновићевцима, не што ми је требало њихово одобрење, већ што зазирући, нешто од наших обичних сплетака, а нешто бојећи се да не погрјешим и сам нијесам хтио у оним ванредним и мутним околностима ниште из своје главе а од њих кришно да радим. Нико ме није одбио, а па[мет]нији су ме на рад позвали. Нијесам ноћу ишао Грујићу, [нег]о сам се усред бијела дана са њим код Стевче састао, [као] што сам се и са Стевчом састајао код Угричића.⁴⁸ То [је] све. Од тад сам приватно настојавао у Цариграду за [бе]рат, а за њ сам у Београду званичне ноте писао по налогу привремене владе.⁴⁹

Од оног времена па све до данас остао сам поштено уз Обреновићеву династију, као што сам поштено некад стајао уз Карађорђевићеву. Служећи под објема ревносно земљу, а ни од једне не тражећи за себе ни великих звања, ни великих награда, но насушни хљеб, не чезнећи ни [за] популарношћу код народа, ни за милошћу код великана, но гледајући да то свуда заслужим савјесним радом, а с овим богу хвала, још се никад нијесам изневјерио мојим убјеђењима.

Така је била моја прошлост, а така ће бити и будућност. Од тога правца ни противници ни пријатељи отргнути ме неће. Увјерен сам, г. Ниле, да ви нијесте хитице моју радњу и мој карактер изопачили; то је био посао људи који тај стидни занат са мном одавна у залуду тјерају. Али ми је жао на вас што нијесте опрезнији били, него сте се дали навести да од озбиљна историка постанете слијеп апологиста таквих особа, за неке од којих боље би било да им имена никад у историју и не дођу.

АИИ, 36 МБ, I, бр. 10.

НАПОМЕНЕ

¹ Simo Pierotić, *Sulla vita e sulle opere di Matia Ban*, Загреб, 1881; Јован Бошковић, *Прослава 50-годишњице рада Ђ. Малетића и М. Бана, редовних чланова Друштва 8. и 9. септембра 1885. год.*, Гласник Српског ученог друштва 65, 1886, 12—35; Камила Луцерна, *У спомен Матије Бана Дубровчанина* (Некролог), Летопис Југославенске академије знаности и умјетности 21, 1906, 120—168; Лаза Костић, *Шекспир и Матија Бан*, Отаџбина 2, 1876, 474 — 481; Павле Поповић, *Матија Бан и његов књижевни рад у Дубровнику*, Српски књижевни гласник 8, 1903, 431—443; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1921, 199—201; Радмила Поповић-Петковић, *Заоставштина Матије Бана*, Архивски алманах 1, 1958, 191—201; Исти, *Оснивање Друштине за вештину и занате у Београду 1874. године*, Историјски часопис 9—10, 1959, 439—449; Исти, *Неколико докумената о раду Матије Бана на отклањању финансијских проблема Народног позоришта у Београду 1873. године*, Архивски преглед 1—2, 1966, 151—171; Исти, *Београд по опису Матије Бана 1844. године*, Годишњак града Београда 13, 1966, 137—138.

² Пред том чињеницом да су његове способности обилато коришћене кад год је то устробало у политичком животу Србије а да никад није добио неки већи положај, Бан очито није остајао равнодушан, мада је увек говорио да се за власт није никада борио. Стога није пропустио да у својим хартијама остави забележену чињеницу због чега је то тако било, а коју је посредно једном приликом сазнао. Пишући писмо Илији Гарашанину 1867. године, после његовог смењивања са положаја председника Министарског савета и министра иностраних дела због познатих несугласица са кнезом Михаилом због његове женидбе, Бан се врло топло опрашта са њим као својим претпостављеним, јер је он, Бан, тада био на челу Пресбириоа који је стајао под Министарством иностраних дела. Признајући му огромне заслуге за земљу, Бан завршава писмо речима: „Истина да тај човјек није хтео мени отворити јавних политичких каријера, истина да га у власти наслеђује један од мојих најбољих пријатеља [Јован Ристић], али све је то одвећ ситно да би у мени могло угушити чувство човјека патриоте.” А после потписа, очито са намером да и потомству објасни своје горње речи, напомена: „Једном се у Вечу разговараху Гарашанин и мајор Миша о способним људима у Србији пред мојим будућим зетом Стевом Тодоровићем, који је васпитавао ванбрачног сина кнеза Михаила Велимира Тодоровића и учио у гимнастици дјецу Карађорђеву. Па ће Гарашанин рећи: „М. Бан јамачно је један од најспособнијих, њега ваља употребљавати, али му не дати виших каријера, јер би он својом интелигенцијом и енергијом сву власт

зграбио у своје руке.” Мада сам то чуо од зета, ипак сам га служио поштено. Исто је о мени мислио и Јован Ристић, па се и он чувао да ми даде замашнију каријеру. Кнез Михаило, који је високо стајао над сваком себичности, да је живио, био би им све те рачуне покварио.” Да ли је све то тако и било, или је то Вану одговарало да тако верује у ово што је чуо, ваљало би примити са резервом док се не нађе и још каква друга документација, која би ово поткрепила. — Архив Историјског института, 36. Матије Бана, V, 23, Матија Бан Гарашанину, 2 XI 1867, Београд. О Бановим радним квалитетима и способностима Јован Ристић се овако изразио издајући му крајем 1873. године једну потврду: „Г. М. Бан стајао је на расположењу Министарству иностраних дела за све време док сам управљао пословима тога Министарства од 10. VIII 1872. до 22. X 1873. Он је употребљаван као и за време Намесништва књажевског достојанства на послове публицистичне а често и на строго званичне, нарочито у предметима где је била потребна редакција на француском или тајланском језику.

Издајући г. Вану ово уверење по његовој жељи имам још са задовољством да додам да је он повераване му дужности вршио свагда тачно, савесно и оном одличном способношћу која је у њега опште позната.”

³ Одговарајући на говор Јована Бошковића, на свечаној седници Српског ученог друштва поводом прославе 50-годишњице Банова рада, он без устезања изјављује: „Данас могу јавно исповједити са оним поуздањем које је човјек црпао из своје савјести, да за 41 годину од како сам у Србији није ми прошао ни један дан, да нијесам штогод смишљао или говорио, писао или дјеловао што се клонило на корист народа нашега.” — Гласник СУД 65, 1886, 48.

⁴ Не само што је Банов интерес био врло широк и разноврстан, већ је он и сматрао да је то била и прека потреба за оно време у Србији. Пишући брату Ђури једном приликом, он каже: „Све је бадава, у неразвијеном стању нашега народа мора се од свашта по нешто знати; ми смо сваштари а који за нама долазе нека буду стручњаци. Свако време има своје потребе.” — АИИ, МВ, V, 1, Бан брату, 19 IX 1848, Београд.

⁵ „Иначе кад све добро измјериш наћи ћеш да је боље да ја овдје станујем него ма гдје. Овдје је, брате, центрум откуд ваља на све стране радити, овдје је за мене мјесто. Ја нећу дати Србијанцима да заспу и да на саму кнежевину ограниче све своје бриге, као што су они на то прилично склони. Имају патриотизма али га ваља подбадати и правац му давати. Ја сам у том дрзак, јер не тражим ни звања ни достојанства.” — писао је Бан пријатељу Шпири Поповићу, 7. VIII 1850. године из Београда. — Исто, V, 1. Бан је био

јако разочаран доцније када је српска влада из политичких разлога прекинула акцију за ослобођење наших народа под Турском, коју је обављала преко Одбора на чијем је челу он стајао.

⁶ С обзиром на велику Банову делатност баш у оквиру ове установе, доносимо овај његов „Пројект о устројству једног политичко-књижевног надлежатељства” у целости као Прилог I.

⁷ П. чл. 19.

⁸ П. чл. 154.

АИИ 36. МБ, I, 50. Концепти дукатовачких чланака објављених у Српским новинама за 1859. годину

¹⁰ Исто, VII, 1—9.

¹¹ Исто, I, 13, писано у Бановцу. Преправке у рукопису су логичне, с обзиром и на промену династије.

¹² А. Убичини (A. Ubicini), француски публицист који је радио за рачун српске владе у Француској. Све до јануара 1873. влада га је плаћала за учињене услуге, а тада му је плата обустављена уз велике похвале и захвалност за учињене услуге преко француске дневне штампе. — Исто, 36. ЈР, XXXII/33, 1522, 19. XII 1872, Београд.

¹³ Енри Грињан (Henry Grignana), француски публицист, кога је српска влада плаћала да у француској јавности и штампи заступа њене интересе и шири њене идеје о решавању источног питања. С њим је ступио у везу Илија Гарашанин, али је он за Србију радио врло дуго и врло интензивно. У заоставштини Јована Ристића је сачувано преко седамдесет његових писама и извештаја, чак и до 1887. године. Како је он ту своју дужност обављао, посведочиће нам два Банова писма Илији Гарашанину: „Грињан ми је послао десет чланака што их је растурио по новинама француским ових последњих дана. Тај човек добро нас служи. Сваки мој чланак, сваки допис, сваку главну мисао о источном питању расточи у више чланака, изкити, па поплави француску штампу. Већ смо и тамо и у Немачкој пробали лед у општем мишљењу, па се надам да ћемо сад и у Енглеској. Грињан је слаба стања а и слабо од нас плаћен. Живо вам га препоручујем, јер заслужује.” — Исто, 36. МБ, V, 23, Бан Гарашанину, 5. I 1867, Београд. Само десетак дана касније, говорећи о једном свом чланку, Бан опет каже Гарашанину:

„Част ми је послати вам у преводу мој последњи чланак. Епока је једна од најважнијих париских листова који је скоро свагда владом задахнут. Почем је наш, г. Грињан успео да у њему тај чланак протури, то вам тим јасније показује како се окреће француска политика према истоку, што су до сад у Епохи турски интереси били искључиво и најживље заступљени. Овом приликом опет вам препоручујем г. Грињана. Г. Убичини доиста је употребио у својој новој књижици градиво које смо му послали, послуживши се

и новим погледом на историју свесрпског државног права у турском царству. [Овде Бан вероватно мисли на Убичинијеву брошуру „Les Slaves de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Monténégro et les pays serbes adjacents”, која је изашла у Паризу 1865. године].

Г. Сендвих (Sandwith) из Лондона [енглески дописник и њижевник] здраво је задовољан с нашим мемоаром од 3. јануара и сад пише, као што јавља, дугачак чланак у оном правцу, да га у тамошњим новинама изда...

Свакако, пак, имамо узрока радовати се да смо незнатним трошком мјесечним од 700 франака задобили за своју ствар све европско новинарство и дали Србији у очима свјета велику цијену, што мора имати своје важне посљедице. Ја ћу вам први честитати на овом успјеху, доцније ће вам повјестница народна одати правду.” — Исто, Бан Гарашанину, 17. II 1867, Београд.

Колико је који од ових дописника примао, немамо тачних података, али српска влада је плаћала и друге трошкове око овога посла, па и друге личности с којима су ови дописници сарађивали. У једном писму Јовану Ристићу, без датума, Грињан потврђује да је примио 97 наполеона и наводи да је изврстан део исплатио некој другој личности не цитирајући њено име. — Исто 36. ЈР, XXVI/10, 583.

¹⁴ Исто, 36. МБ. VIII, 9, 26.

¹⁵ Исто, IV, 4, *Mémoire concernant le Blue-book du 1863 sur le bombardement de Belgrade*, par Mathias Van.

¹⁶ Шаљући Гарашанину на увид свој чланак „Шта је народност?”, намењен за штампу у „Световиду”, он му тачно објашњава шта га је на писање побудило: „На бјеседи од 14. јануара капетан Драгашевић, мој бивши ученик, изговорио је слово без главе и репа о народности с намјером очевидном да разпространи у нижим разредима житељства демагогске мисли, које кадкад заступају Милетићева Застава и Јовановићев Змај. У мојој је системи да устајем на демагоге ријетко, али пресудно; како им не бих честим одговорима одвећ важности дао, а ни пустио им опет слободно поље. Они се на мене љуте, вичу и грде ме, али ја за то ништа не марим чим успевам да им се мисли не шире у народу. Овим сам чланком одговорио на Драгашевићево слово, на којем му за то бар захваљујем, што ми је дао прилику да и сам подубље размислим и пречистим своје мисли о народности.” — Исто, V, 23, 14. I 1867, Београд. На жалост, овде нисмо у могућности да дамо тачан библиографски податак када је чланак и у коме броју „Световида” био објављен. На рукопису није ништа назначено, што је Ван иначе врло често чинио, а лист нам у Библиотеци Академије наука и уметности није

био приступачан због реновирања депоа, а у Библиотеци Патријаршије због оштећења лист се уопште не даје на употребу. У другим библиотекама за ту годину није сачуван.

¹⁷ Mémoire rédigé sur l'ordre de M. Ristitch pour être présenté aux Représentants des Grandes Puissances réunis à Berlin en 1878, par Mathias Ban. — Исто, IV, 9.

¹⁸ Emile Borchgrave је био белгијски писац и историчар, рођен у Гент-у 1837, умро у Ixelles-у 1917. Био је доктор права, белгијски дипломат и члан Белгијске академије наука. Године 1879. био је шеф белгијске мисије у Србији, а 1884. посланик у Београду. Имао је више историјских радова, који се односе углавном на белгијске колоније. О руском писцу Мајкову види напомену 31.

¹⁹ На жалост из исечка сачуваног у Бановим хартијама не види се ни у којем је листу чланак објављен ни којег датума, али се из текста може наслутити да је или из 1884. или нешто касније, пошто је поменута брошура тада објављена у Брислу.

²⁰ Прилог II

²¹ Нил Попов, историчар, професор Московског универзитета. У његова научна путовања укључена је била и Србија, где је прикупио податке за њену историју и доцније објавио неколико књига, а као свој први већи историјски рад дело „*Русија и Србија*“. Исторически очерк покровитељства Србији с 1806 по 1856 год., I—II, 1869, затим, *Србија после Париског мира*“, 1871, *Србија и Порга в 1861 до 1867*, 1879. Све су ове књиге превођене на наш језик. Ову о којој ће овде бити речи превели су П. Срећковић, А. Васиљевић и Марјановић под поменутиим насловом. Поред великог броја чланака и расправа из српске прошлости Попов је имао и неколико издања грађе са истом тематиком.

²² Према ставу данашње историографије у оцени догађаја око Светоандрејске скупштине нису били сасвим у праву ни Нил Попов ни Матија Бан. Док је Попов тумачио догађаје једнострано, користећи само појединачне изворе и информације, истичући утицај и рад само појединих личности, дотле Бан признаје као циљ скупштине једино промену династије запостављајући друштвено-економске факторе који су били врло значајни и које грађа у наше време објављена јасно потврђује. — А. Раденић, *Светоандрејска скупштина у Београду 1858—1859. године*, *Годишњак града Београда*, књ. V, 1958, 113—142; исти, *Светоандрејска скупштина*, *Споменик САНУ СХIII*, Нова серија 15, 1964, 245.

²³ Од 1845. године Бан је постао професор кћерима кнеза Александра Карађорђевића, и за тај се позив врло предано припремао, пишући уџбенике за све предмете. — АИИ, 36. МБ, V, 1, Бан брату, 19. IX 1848, Београд. Од 1850. па све до преврата Бан је професор француског језика на Београдском лицеју и Војној академији изузев кратке паузе 1854—5. за време боравка у Цариграду.

²⁴ Ово, како смо већ напред напоменули, треба примити са извесном резервом. Бан је сте употребљаван и за врло поверљиве послове и у унутрашњој и у спољашњој политици, али како га Гарашанин није упућивао у све своје тајне послове, то исто није искључено и за друге истакнуте личности. Уосталом, из даљег текста види се да и сам није био сасвим несвестан тога.

²⁵ Оцену дела Нила Попова дао је Валтазар Божић, „*Разбор сочиненија Н. А. Попова*“, 1872. Његов начин писања критиковао је и Ђ. Д. Ценић, „*Нил Попов као назови историк српски*“, 1872, 80, осуђујући у истом смислу његове једнострано прикупљене податке. Анализирајући не само податке о Бану већ и друге детаље о току Светоандрејске скупштине, јасно је да је Нил Попов користио обимно Записе Јеврема Грујића (књ. I, 1922, 156; Књ. II, 1923, 318), с којим Бан није био у добрим односима нарочито у то време, затим Мемоаре Стевче Михаиловића (1928, 347), што се у Успоменама и Доживљајима Димитрија Маринковића 1846—1869 (посебна издања СКА, књ. СХХVI, 1939, 286) дословце и каже: „Рад на скупштини текао је онако углавном као што је описано у књизи Нила Попова „Србија после париског мира“, само што је то описивање мало тенденциозно, зато што је Нил то писао по белешкама Стевчиним и секретара скупштинских.“ — н. д. 55. Уосталом о коришћењу Стевчиних бележака које ће бити објављене тек 1928. године и сам Попов бележи: „У нештампаним записима једног од најнепристраснијих приврженика изгнане династије Стевче Михаиловића, који је вршио знатну улогу за време Светоандрејске скупштине опис догађаја 1858. год. почиње се оваквим речима...“ — Н. Попов, н. д., 16. Међутим, преводиоци Нила Попова Срећковић, Васиљевић и Марјановић одговарајући Ценићу на његову критику књиге „*Србија и Русија после Париског мира*“ овако бране аутора: „Као што је познато нашем читајућем свету Нил Попов написао је досада пет књига о српској историји У тим књигама он је прикупио толика факта која су по разним архивама нашим и страним растурана била, па је по тим фактима верно обележио најважније догађаје наше новије историје. Наравно, међу толиким фактима лако се може десити и по који погрешан факт; то се дешава у историји свакога народа, а камо ли оног народа, кога историјска факта још нису историјски пречишћена и оцењена, него се тек сад и приступило томе послу.“ — Одговор г. Ђорђу Ценићу на његову критику Нилове књиге „*Србија после Париског мира*“, Београд, 1872, 4.

²⁶ Бан је у својим списима испољавао велике наклоности према словенским народима уопште, а и велико поштовање према Русији за све њене потпоре које су бивале корисне за Србију. Но, увек је користио прилику да се осврне врло оштро на сваки њен политички

гест којим би били заштићени чисто руски интереси. Његове ставове према Словенству, југословенству и посебно према Русији поткрепићемо документованије нешто касније кад се и он поново враћа на то питање.

²⁷ Платон ми је пријатељ, али ми је истина већи. — Превод.

²⁸ Да је био пријатељ кнеза Александра Карађорђевића и његове породице, Бан то никада није крио. Како он чак и каже, њему се осећао обавезним за свој пријем у Србији и решење свога положаја, а налазио је да му то и функција васпитача његових кћери обавезно налаже. Мада се према режиму кнеза Милоша хтео понекад и критички осврнути, политици кнеза Михаила је доцније био одан без резерви, али Александра Карађорђевића није никада ни сувише нападао ни сувише оштро критиковао. У потврду овоме цитираћемо само почетак једног његовог рукописа упућеног кнезу Михаилу: «Le prince Alexandre Carageorgevitz en quittant la Serbe n'a laissée après lui ni haine ni regrets, car pendant les seize années de son règne il n'a fait ni de ces grands malheurs publics ou individuels qui en font hair l'auteur, ni de ces bienfaits qui gagnent les coeurs et laissent au profond souvenir dans le peuple... N'ayant aucun des vices qui dégradent l'homme il n'avait non plus aucune de ces qualités solides et brillantes qui l'élèvent au dessus des autres... On peut dire qu'on a fait beaucoup sous son règne; mais dans ce vaste travail on ne trouve nulle part de principe fondamental, de conséquence d'unité. C'est un chaos d'institution des plus discordantes, du système, il n'y en a pas. Du reste il pouvait en être autrement dans un pays où de jeunes gens revenus des différents pays d'Europe ont importé des idées les plus disparates sur toutes choses constituant le jeune élément civilisateur qui se trouva en face de l'élément primitif, façonné dans les écoles d'Autriche». (Превод: Кнез Александар Карађорђевић напуштајући Србију није оставио са собом ни мржњу ни прекор, јер за шеснаест година своје владавине није условио ни велике опште ни личне недаће нити је учинио велика добротинства која би освојила срца и оставила дубоке успомене у народу. Немајући никакве пороке који понижавају човека није имао никакве ни велике ни сјајне квалитете који би га уздизали изнад осталих... Може се рећи да је за време његове владе много учињено али се у том обимном послу не наилази ни на шта од специјалног значаја, нити од трајних последица. Читав хаос институција врло различитих, без икаква је система. Уосталом није могло ни бити друкчије у земљи у којој су млади људи, враћајући се из разних европских земаља, доносили најразличитије идеје о свим стварима које чине елементе једне младе цивилизације која се нашла у примитивној средини нешто углађеној у аустријским школама.) — АИИ, 36. МБ, I, 6, 24. II 1859.

²⁹ Бан се заиста не би могао окарактерисати као искључиви публицист, јер је он и као песник и као драмски писац и књижевни

критичар био врло плодан, без обзира на ондашњу и садашњу критику његових дела. Дајући Просветном савету своје библиографске податке 1887. године, Бан каже:

„Саставио сам од 1835. на талијанском и српском језику до 400 еротичних песама, балада, епских спевава и епиграма. Године 1853 и 54 штампане су само две свеске, а све остало или је изашло у разним новинама или је још неиздано. Биће свега до 6000 стихова.

Написао сам 18 драмских комада, од којих 4 на талијанском језику а 14 на српском... Сав мој песнички рад износиће до 55.000 стихова”. — АСАНУ, 7553, Матија Бан Претседнику Главног просветног савета [Стевану Поповићу], 6. II 1887, Београд. Поред критичких осврта који су Бану многа што шта на овоме раду и замерали, у његовим хартијама налази се и велики број позитивних мишљења, на којима се ми овде нећемо задржавати.

³⁰ Да је Бан био конзервативних схватања у сваком погледу, и моралном и политичком, то је несумњиво, само он увек покушава у излагањима свога става да их на неки начин прикрије, образложи и објасни нешто умеренијим. Овде ћемо покушати да то поткрепимо речима из његових списа. Дајући своје мишљење о делу руског историчара Мајкова, мислећи вероватно на његову „Историју српскога језика по памјатницима, писаним кирилицеју, в свјазу с историјеју народа” (1857), Бан каже: „Г. Мајков у својој историји српскога народа дубоком је умношћу казао: „... као што Србију доведе у пропаст крајност у новини, тако Босна пропаде у крајности у старини”. I доиста Србија је доста нагло и крајње под Душаном променила унутрашњи државни ред, а Босна у старом је реду непомићна остала до краја, па је прва од новине а друга од старине коначно пострадала. Отуда нам скупочена наука да и неумерено напредњаштво и троми конзерватизам једнако су убитачни по државу.” — АИИ, 36. МБ, I, 24, рукопис без наслова и датума али свакако после 1857 године. Пишући о слободи штампе, Бан закључује:

„Неограничена слобода штампе угодна је само за распаљивање друштвених и политичких страсти, а више или мање према држави умерена слобода свуда је сасвим довољна да се осветли опште мишљење и интереси државни.

Неограничена слобода штампе где год постоји, више је плод далеко усавршеног столетног политичког образовања народа него самих закона.” — Исто, О слободи штампе у Србији, I, 9, 1865.

Што се тиче Банове оријентације у погледу словенства или југословенства, Симо Пијеротић у поменутој његовој биографији даје овакву карактеристику: „У почетку ватрени Словен који тежи јединству, усмерио је доцније своја схватања у федеративном смислу и постао је на крају поборник југословенства чија је национална основа била српска.” — п. д., превод. Сам је Бан тај свој став и

његове промене врло често објашњавао у многим својим чланцима и брошурама. „Свагда сам био душом и срцем Словен, али пре свега Србин. Бранио сам у првом реду српску народну индивидуалност у словенском свету, каже он, а сузбијао сам у српству племенску искључивост, навијајући је на словенску заједницу... [десио се] да сам негирајући мисао словенске заједнице, писао и за и против руске политике.” — Ј. Бошковић, п. чл. 22. „Јужни Словени имају природно симпатија за Русију због истоветности крви и вере. Те су симпатије тим више нарасле због жива саучешћа и велике помоћи коју је руски народ показао и показује уставшим Христијанима. Никаква сила на свету те симпатије не може уништити. Али из тога закључивати да ови народи теже присаједињењу к Русији, грдна је погрешка у коју могу пасти само они који не познају дух Словена уопште а нарочито Југословена. Домаћа слобода њима је тако мило урођена да и они сами неће никад саставити концентрисану државу но само федеративну.” — АИИ, 36 МБ, I, 106, концепт чланка без наслова и датума, али колико се из садржаја може видети свакако из времена српско-турских ратова. У чланку «Etude sur la question d'Orient» који је објављен и на руском језику у листу „Восток” Бан је износио мишљење да у погледу разграничења сваке поједине државе Србије, Бугарске и Грчке, треба водити не само о историјским принципима и стратегији граница, већ и о унутрашњој ситуацији у њима и њиховој независности. — Исто, I, 21. Промене у својим ставовима Бан је и сам објашњавао променом политичке ситуације у свету. Из једног писма од 1868. године кнезу Михаилу из којег се не види јасно о којој је брошури реч, али према датуму и смислу вероватно да се ради о «Question Slaves», која је те године објављена, а излазила је и у листу «Revue orientale» (2,9 VII 1868 и 20 IX 1869), он каже:

„Овогодишња моја брошура не може се наравно од пређашњих разликовати у цјели која остаје увјек једна, но, по моме мишљењу мора се разликовати у начину постижења те цјели, јер се околности унеколико промјенише, а унеколико морадоше пасти испред живих факата и неке обмане наше.

Подносећи Вашој Свјетлости на преглед и оцену нов начин за рјешење источног питања, мислим да ми је нужно навести у мало рјечи и побуђења која су ме на то навела.

Цјел изложена у пређашњим мојим брошурама, а особито у оној која је издата под именом Грињана [«Les Slaves d'Autrich et de Turquie», в. напомену 11] била је та да се учини крај турском господовању у Европи, а на мјесто тога да се подигне на основу народности једна словенска и једна грчка држава, обе независне и обранитељним савезом скопчане...

У оваквим околностима мени се најплодесније учинило да се подене источно питање

[у новој брошури] парцијалним питањем српским, тако да се ово најпре рјешти и ми да оснујемо најјачу Хришћанску државу на Балканском полуострву”... — Исто, XVI/1, 2, Бан кнезу Михаилу, 23. V 1968, Београд.

О својим чланцима у „Московским вједомостима” писао је Бан Гарашанину: „Дознајем од г. Митрополита да је вечерас руски конзул отпратио особитога скоротечу у Беч и по њему послао и моје чланке „Московским вједомостима”. Тому је већ и вријеме било премда ми каже Његово преосвештенство да конзул није баш ништа нашао што би на онај мој рад приметити могао, ипак по његовом скањивању да га отпрати рекао бих да му тамо није све по ђуди. Све се бојим да не запиње о уједињење свију Југословена. О томе ћемо се најбоље обавестити кад видимо хоће ли „Московске вједомости”, тај царев љубимац, издати оне чланке, а ако их изда, хоће ли што год у њима изменити, или на њих примјетити. Свакако смо у добитку и Русији да посредно кажемо на што идемо и да напипамо куд она тежи. Ако су у Петрограду разложити одобриће нам мисао савеза славенскога као једину која је практична. Не одобре ли је, ми ипак морамо при њој остати и живо је подржавати код свију ванрусских Славена.” А само нешто више од месец дана јавља му: „Московске вједомости” издадоше послате јим чланке скоро онаке као што сам ји написао. Али из примјетбе коју је уредништво за Бугаре учинило вири руска намјера да поцјепи југословенска племена. О томе није већ сумњати, па ваља ствар здраво на ум узети. Ја, међутим, шиљем још вечерас чланке „Световиду”, да се и у српском извору издаду с примјетбом с којом ће се дати Русима да осјете своју неправду.” — Исто, V, 23. Бан Гарашанину, 13 I и 17 II 1867, Београд. Разлика у датуму, односно у години је вероватно у томе што су чланци били предати руском конзулу у 1866. години, али су дуго стајали код њега пре него што су упућени за штампу. Као што смо већ раније напоменули до „Световида” из 1867. године нисмо били у могућности да дођемо.

³¹ Нема сумње да је Бан уложио свесно труда да се приближи новоствореној ситуацији после промене династије, чијем доласку није ништа допринео. То је он сасвим брзо и успео, а углавном је своју приврженост Обреновићима манифестовао преко својих чланака и дописа. Тако је већ 1859. године написао читав низ дукатовачких чланака раније поменутих, у којима третира рад и надлежност скупштинског одбора и решење разних других проблема који би помогли презадуженом народу и допринели благостању у земљи. Године 1860. нпр. изradio је врло детаљан „Пројект како да се обезбеди мир и законитост при наступању кнеза Михаила на власт по очиној смрти” — АИИ, 36. МБ, VII, 8 и 36. ЈР, XXXII/23, 1205. У „Видовдану” је опширно третирао рад Преображенске скупштине (5, 10, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 29, 31 VIII и 5, 7, 16, 28 IX 1861). — Исто, 36. МБ, I, 52.

О уставности у Србији је често писао и више се пута на тај проблем навраћао. Још 1846. године скретао је пажњу кнезу на мане постојећег устава и детаљно објашњавао шта би све новим требало предвидети да би се регулисао однос државе према Порти и да би се учврстила власт у земљи. „Та форма, каже он, не сме бити ни сасвим апсолутна ни сасвим обширно конституционална, јер прва не да се већ упражњавати а друга би нас развратила, обе, пак, могле би произвести измешања внутрени или анархију. Осредња форма за нас је најбоља, али таква да у њој монархично начело над уставним претежније буде. На ту сврху наслеђство је књажеске фамилије прва нужда, јер тим она се надевима другима далеко усавршава, већу важност у очима народа и чиновника добива и све интриге честољубиве падају а тако исто и интриге спољашње. То је прво условје учвршћења Србије. Наслеђеном књазу нужно је дати сву администрацију у руке, следователно он мора искључително све чиновнике бирати и потврђивати, награђенија и чинове давати, у пензију шиљати, военом силом заповедати, спољашњом политиком управљати, плату чиновницима опредељивати, неке известне трошкове сам наређивати, а особито за грађевине законе Совету предлагати и од Совета израђене потврђивати.” Исто, VI, 1. И доцније се навраћао на уставно питање („О уставима у Србији”, I, 45) и проблем учвршћивања државне власти („О потреби разумне и крепке државне власти”, I, 54). Године 1882. писао је он из Цариграда Ристићу: „...Занимао сам се и послом новог устава, али таквог који би се најбоље нашем народу покоравао, којим би се у слободи рад одржао, у администрацији моралност, а са државном чврстоћом постигла се и чврстоћа социјална, посредством благостања и солидне народне просвјете. Ми смо двоструко посрнули: државним стројем и јавном наставом, и у једном и у другом пошли смо западњачким правцима који не одговарају ни духу ни потребама нашег народа, па смо ево за по века од совршена самовластија јуначким трком дошли чак до комунских појмова. Народ је изгубио сваку веру у чиновништво и свештенство, и прво и друго са часним личним изузецима, грабљиво је и саблазно деморалисано; грађанство је опасно поцјепано на партаје, сваки ауторитет пропада, а у школама гаје се таки нараштаји који ће деморализацију у хаос до краја довести. Тим изгледом у будућност уплашен, нашао сам да је најпреча потреба и најпатриотичнија дужност да се за времена стане зарази на пут док није окужила цело друштво.” — Исто, V, 36, Бан Ристићу, 16 X 1882, Цариград. Бан је био и члан Уставотворног одбора 1887. и врло је савесно спремао своје предлоге и примедбе. — Исто, XIV, 1, 2.

³² Бан овде очигледно не жели да призна заслуге ни предност либералима са којима није био у добрим односима, јер им у оном моменту није хтео прићи ни помоћи. У извесној мери он овде има и права кад тврди

да они нису били партија у правом смислу те речи, са далекосежнијим програмима, јер су се они у том моменту тек били окупили, али су у време одржавања скупштине они ипак представљали групу младих прогресивних снага која је успела својим енергичним и одлучним ставом да скупштини наметне промену династије онако како је она замислила и унесе нове идеје у погледу државне управе. Драгутин Илић, син скупштинског секретара Јове Илића, тврди исто тако да је и његов отац избегавао да за онај моменат употреби израз „либерална странка”. — АСАНУ, 9736. Но, пишући једном приликом касније о ситуацији пред Светоандрејску скупштину, Бан ипак и сам либерале назива странком. „У последње време Карађорђеове владе већ се појављује поред властољубиве олигархије нов превратни живот у лицу младих људи, на страни образованих и пламтећи славољубљем да модерне установе најобразованијих народа заведу у још примитивној Србији. Све дотада олигархија се делила на две странке које су биле у суштини чисто династичне: на Карађорђевићеву и на Обреновићеву; а тада настаде у новом нараштају и трећа странка, звана начелна или либерална; па се и ова одма у почетку поцепа на две фракције: на ултра либералну и на умерено либералну. Кроз то династичној борби у два правца придружила се борба државословна такође у два правца. Државни наш положај све се више заплетало.” — АИИ, 36. МБ, I, 24.

³³ „У завери само су неки били посвећени у тајну кнежева убиства, а то: Тенка Стефановић, председник држ. Савјета, Паун Јанковић, бивши министар просвјете и бивши министар унутрашњих послова Паун Јанковић [овде је вероватно грешком замењено име Радована Дамјановића]. Сви остали мислили су само да се иде на преврат којим ће се кнез отправити из земље”. — Банова напомена.

³⁴ Стевча Михаиловић.

³⁵ Милован Јанковић, секретар Министарства финансија и један од либералних вођа. По скупштинском закону државни службеници нису могли бити бирани, па су се морали одрећи својих служби и Јоца Марковић и Мијаило Барловац.

³⁶ „Кад је Порта изаслала своја два комисара Едем-пашу и Кабул-ефендију у Србију, на шест мјесеци прије катастрофе, она је увиђала да је опстанак кнежев проблематичан, скоро немогућ, па је Едем-паши наложила да ради привидно на помирењу, а Кабул-ефендији да се тајно споразумије са опозиционарима и омогући каимакамију. Али пошто комисари јавише да од кајмакамије не може бити ништа, него да ако падне Карађорђевић, да је изван само повратак Обреновића, Порта им одговори да пошто по то Карађорђевића одрже. И тад је под сложним утицајем оба комисара измирење учињено. Кајмакамија дакле била је Порти идеал, који су

сви српски прваци осујетили". — Банова напомена.

³⁷ У потпуном расулу.

³⁸ Миливоје Петровић Блазнавац био је у то време начелник то време начелник Војног одељења Министарства унутрашњих дела.

³⁹ Милован Јанковић, секретар Министарства финансија, Јеврем Грујић, секретар Савета, Андрија Стаменковић, председник суда у Ђуприји, Јован Илић, професор гимназије у Београду, Димитрије Матић, члан Касационог суда. Овде није споменут Ранко Алимпић, тада професор Војне академије, који је био стално повезан са овом групом.

⁴⁰ „О тим гласовима кнез је презао и Стефану Марковићу, министру иностраних дела и своје зету Константину Николајевићу, министру унутрашњих дела писао и давао упутства како у том случају треба да поступи. „При свем том добро је, каже он, да смо предострожни, а не треба нико осим друштва вашег и поверителног круга да зна да и верујемо на могућност какве буне.

У случају ма каквог немира препоручите нарочито г. Хранисављевићу касарну, конач и касу а управитељу Н. Христићу варош. Ако се немир роди жао ми је народа што се у зло баца, али врло енергично и нештедно мораће се према таким непријатељима ове земље поступити, да се једанпут она метежника избави.“ — АИИ, Зб. Николајевић-Љотић, I/6, 162, Кнез Александар Карађорђевић Константинову Николајевићу, 13. IX 1857, Крагујевац и Р. Поповић-Петковић, Повезаност архивалија државних фондова и приватних збирки и значај њиховог консултовања при обради, Архивист 1—2, 1963, 157—168.

⁴¹ Ишао је Антоније Мајсторовић, помоћник министра унутрашњих дела.

⁴² „Поступање Гарашаниново у овим приликама за осуду је, јер је он радио о паду кнеза, кому је био министар. Једним се само даје донекле извинити, а тим, што је и кнез са своје стране био са њим неискрен, што је уопште био такав поводљив, да на што би данас са једним пристао, сутра би по наговору другог од тога одустао; што је подозревао од свакога, те је своје најбоље пријатеље па и неке сроднике од себе отуђио и што најзад његова влада са аустријским утицајем није могла даље опстати, а да кнежевину не доведе у све озбиљнију опасност“. — Банова напомена. Ово је један од ретких случајева да Бан критикује Илију Гарашанина.

⁴³ У Ристићевом архиву сачуван је акт Гарашанинов којим 1858. године објашњава Савету неопходну потребу сазивања скупштине и одговор кнежев којим је разлоге прихватио и одлуку о њеном одржавању донео. — АИИ, Зб. ЈР, XXIV/3, 118, 122, 3. IX 1858, Београд.

⁴⁴ У једном своје допису под насловом „О мени за Кримског рата“ Бан детаљно објашњава како је дошло до његовог напуш-

тања професорског положаја и шта је био циљ његовог тадашњег боравка и рада у Цариграду. „Министар просвете, Лазар Арсенијевић“, каже Бан, „човјек без значаја политичког, који је увјек по повременим утисцима поступао, узме ме свакојако гонити с мојих ода Султану и Наполеону, а то наваљивањем руских људи, који на све стране тајно и јавно на мене викаху. Ја му поднесем оставку на професорство и тад, посве слободан, рјешим се да употребим добар глас стечен код Порте и западњака на корист славенске браће у Турској. Изјавим кнезу жељу да пођем с том цјели у Цариград гдје ћу видјети шта се може покушати. Снабђевен писмима од француског и енглеског конзула за њина послаништва и неке турске великаше а од владе наше нужним трошковима за пут и тамошње бављење кренем при свршетку октобра мјесеца преко Бугарске за Варну, а одатле морем за Цариград“. — Исто, Зб. МВ, I, 4.

А у једном другом непотпуном писму тај свој боравак још детаљније описује.

„Цјел је мојему послаништву била, да одржавам код европских посланика и Портиних министара убјеђења да ће Србија остати до краја неутрална, да побудим Порту да у Риму издјествује једнога генералнога Викара (који би непосредно од свете столице зависио) и то за поданике католичке вероисповести у Србији, те тако да духовна јурисдикција аустријскога дјаковарскога бискупа у Србији престане. Тога је викара влада српска била наумна узети између босанских фрањоваца. Најпослије да настојим да се школе у Бугарској, Босни и Херцеговини тргну испод руке фанариотског владика и тако уреде како би просвјета под упливом Србије напредовала у тим крајевима. Све друго иначе што би у споразумљењу са српским у Цариграду агентом г. Николајевићем нашао за добро да предложим али никако да не дам осјетити да је то жеља српске владе.

И паше и посланици добро ме примише. Наш дјеловођа г. Коста Николајевић, потанко ме извести о тамошњем стању ствари, и о најважнијим људима. Према тому удесисмо наш план. Требало је најприје обарати мисао завладавшу на западу да Словени у Турској теже к панславизму и по том да не могу ништа друго бити него или руски или турски поданици. То убјеђење западних сила највише нам је шкодило, јер је било главни узрок због кога су оне браниле турском царству цјелину. Зато напишем овдје приложене чланке „Etudes politiques sur les Slaves de Turquie“. Ја сам увјек љубио племе руско, као год и сва остала наша племена; имао сам свагда у виду једину Славенства, али не у административном, него у политичком смислу; то јест Савез славенских држава за обрану и нападање. Ништа више. Стога сам управо и мрзео на њемачку политику руске владе и унутрашњу и спољашњу, унутрашњу

јер држаше народ у ропству; спољашњу јер иђаше на подјармљење и осталих Славена.“ — Исто, XXI, 23. Ови су чланци објављени у листу „Journal de Constantinople“ пошто су турске надлежне личности извршиле цензуру и неке исправке.

⁴⁵ Историчари који су о изборима писали обично се нису на овоме инциденту задржавали, као мало важном за развој догађаја. Једино га Јеврем Грујић у „Записима“ описује, па је сасвим вероватно да је Попов од њега овај податак и узео. „... а и за трајања њеног (изборне скупштине), каже Грујић, иако није било никаквих пандура ни полицаја, да ред држе опет је била највећа уредност, нити је икакав неповољан догађај то светковно свршавање народне дужности и побожно упражњавање тога народног права, осим једног малог случаја који за један ма смуту избираче, а то је, што опазеше међу собом Димитрија Фичу, који у Београду живи као трговац, а енглески је поданик и за кога неки мисле да много с пашом дослуха има, те наједанпут повикаше „напоље, напоље“. Истина неки приметеше да не треба човека терати, нек гледа и он и когод оне, то нису тајна посла што радимо, то се свуд јавно ради. Али надвикаше они који говорише „да је он поштен човек не би он толико година са Србима живео и радио а бегео од српског грађанства и увлачио се Турцима и Енглезима, но би био с нама, па шта нама то и њему“. И тако он мораде изаћи и отићи из скупштине. Још један случај забуни мало скупштину, но и то брзо преста. Видоше Матију Бана, списатеља, родом из Далмације али одавно српски грађанин, где, пошто је дао глас, вратио се опет у скупштину, па слушајући како други дају стао саветовати људе, кога треба, кога не треба изабирати. Може бити да мрзост противу њега побуди не баш толико само то дело, колико што је Матија световао да изберу оне које они баш неће, а особито што се некако и о њему у публици одавно распростра глас да има дослуха са свима партијама а највише с Турцима којима је за време источног рата и химне градио; а с Фичом је нераздвојни пријатељ. И тако наједанпут завикаше једни а уз њи после и многи други, док напосљетку готово и сви „напоље, напоље, шта ћеш сад унутра кад си једанпут дао глас“. И тако се и он мораде удаљити.“ — Ј. Грујић, Записи, II, 1923, 9. Нил Попов, међутим, о томе догађају говори много краће, али није могао пропустити а да Бану не замери и овом приликом писање оде султану, што му Руси уопште никако нису могли опростити. „Кад је један од присталица двора, појета и књижевник старе школе Матија Бан, доселивши се у Србију из Далмације и написавши за време Кримског рата химну султану, почео саветовати грађане кога ће да бирају они га отерају са скупа.“ — Н. Попов, н. д., 22. Стога је Бан више пута вероватно тенденциозно, да себе оправда, описивао и објашњавао како је до тога дош-

ло, шта га је на то навело и како се у тој ситуацији држао. У поменутом рукопису „О мени за Кримског рата“ Бан објашњава о политичкој атмосфери у Србији па каже: „... Али се тада јасно опазило колико је у нас јака руска странка и почну се озбиљно бојати на западу, да она не надвлада. Г. Гарашанин, А. Симић, и други увјераваху конзуле да се тога није бојати, да ће Србија остати вјерна својој дужности итд., али г. Сегир [француски конзул] најпослије изјави нам да ми или себе прецењујемо или га и сами варамо; да иако водимо лојалну опозицију руским људима, водимо је у потаји а не смејемо се с њом јавно показати пред народом; у којем случају та опозиција не вреди ништа. Да бих му то избио из главе ја се рјешим себе изложити мржњи, те напишем једну оду Султану а другу ц. Наполеону, као у име захвалности што су нам права потврђена, али с намјером да докажем да се већ почело у Србији јавно агитовати против руских тежњи. Али то ништа не помогне. Ја добијем из Цариграда вјест да ће ми се послати турски орден, али га добрим изговорима пресудно одбијем. Добијем доцније медаљу од Наполеона и примим је.“ АИИ Зб. МБ, I, 4.

Једном приликом опет у аудијенцији код кнеза, у присуству Бановом, Сегир „узе хвалити моју оду“, каже Бан, „цару Наполеону и доказивати како ће иста учинити веома добар утисак у Паризу, али да би утисак и у Паризу и свуда на западу био много већи кад би се још и Султану једна ода послала. Лукавство којим ме је у клопку пред кнезом и представником [Алексом Симићем] ухватио, наљутила ме; те му и пред њима одрекнем ту услугу. Конзул је толико упорно остао при томе да тако као што је он називаше *politesse* треба учинити Султану, да сам кнез и Симић почеше наваљивати да га задовољим. Најпослије ми Симић рече: ја сам и онако разговарао с кнезом да вас пошљемо с неким послем у Цариград, а с таквом пјесмом тамо ћете себи само спремити погодније земљиште. Чувши тако што пристадох на велико задовољство конзула који упита Симића какве су то биле чаровите ријечи којима ме је приволио. Речи, одговори Симић, које имају приступа срцу свакога искренога патриота. И на томе се сврши. Послије два дана предадох „Химну за Султана“ и конзулу и Етем-паши који је очаран био. То сам пјесмом славио препорођење Истока посредством слобода које Султан својим хати-умајумом обећаваше Христијанским народима. Та невина пјесма која никоју није ни за длаку шкодила, која није била израз никаквога подлога ласкања, него голо, с моје стране самопрегорјевање с погледом на доцнију корист источних Христијана, та пјесма постала је у рукама мојих подлих противника оружје вечитога нападања. Али као што сам ја онда написао с тврдом вјером да ће се хатихумајум остварити (коју је вјеру иначе и сва Европа самном дјелила), тако доцније

кад сам видио да су Турци и Христијане и сву Европу преварили, написао сам о тој превари и противу турске владе, толико ја један, колико јамачно нијесу сви српски писци заједно.

И ода Наполеонидима и химна Султану бијаху штампане налогом самога цара Наполеона у званичним француским новинама, а мени послана златна медаља с царским ликом.

Прва ми је због тога неповољност дошла од министра просвјете Лазара [Арсенијевића] Баталаке, који ме је узео гонити. Кад ми је то дотужало, ја се потужим књазу, и изјавим да се желим изчупати испод власти тога човјека дајући оставку на професуру. Кнез се најпре тому противио, али доцније нађено је

да ће за намишљену моју мисију у Цариграду још боље бити ако дам оставку, и тамо пођем као човјек независтан од владе, просто из свога побуђења. То је све између кнеза, Симића и мене морало остати у тајности и ја чисто изгледати као министрова жртва због моје оданости антируској политици.“ — Исто, XXI, 23, без датума.

⁴⁶ Илија Гарапанин, Стевча Михаиловић и Јефтимије Угричић били су, по одлуци Скупштине, чланови намесништва до повратка кнеза Милоша у земљу.

⁴⁷ Милош Поповић, уредник Српских новина.

⁴⁸ И овај је податак узет од Јеврема Грујића, Записи, II, 1923, 212.

⁴⁹ Види напомену бр. 10

СКРАЋЕНИЦЕ

АИИ — Архив Историјског института
АСАНУ — Архив Српске академије наука и уметности

ЗБ МБ — Збирка Матије Бана
ЗБ ЈР — Збирка Јована Ристића
СУД — Српско учено друштво

QUELQUES RENSEIGNEMENTS SUR L'OEUVRE LITTERAIRE DE MATIJA BAN, LORSQU'IL SE TROUVAIT A LA TETE DU BUREAU DE PRESSE DE BELGRADE (DE 1861 A 1880)

Radmila Popović-Petković

La création littéraire de Matija Ban dans sa longue vie, était très variée et fructueuse. Il fut poète, dramaturge, critique et auteur de nombreux articles et brochures politiques, non seulement en notre langue mais aussi en langues étrangères. C'est justement cette dernière activité de Ban, dont ont a relativement peu écrit, que l'auteur met en lumière. Nommé officiellement à la tête du Bureau de Presse à Belgrade, Ban y est resté plus de vingt ans et c'est à cette époque-là que son activité fut la plus ample.

On peut dire sans aucun doute que Ban se chargea personnellement de toutes les tâches principales de cette institution, qui consistaient à: suivre des articles concernant la Serbie, parus dans la presse serbe et étrangère et y répondre. Il le faisait avec grand soin. En s'appuyant sur les archives de Ban, gardées à l'Institut historique de Belgrade, l'auteur décrit dans le présent article comment Ban accomplissait ces tâches, en quels rapports il était avec le gouvernement et le Prince lui-

même, quelles personnalités y étaient engagées, sous quelles conditions, etc. Ce qui est de plus grand intérêt encore, on peut distinguer sur la base de ces documents, les positions personnelles de Ban sur certaines questions, de celles qui étaient dirigées par le Prince et le gouvernement.

Finalement, les textes intégraux des polémiques avec l'historien russe Nil Popov, y sont présentés. La première porte sur le livre de Popov «La Serbie après la Paix de Paris» (tome I, l'Assemblée de Saint-Andrée, 1858—1859), dans lequel le nom de Ban était cité en plusieurs endroits.

Cette texte est d'un grand intérêt, car Ban, en défendant ses idées sur la solution du problème oriental, sur le slavisme, yougoslavisme etc., présente des détails sur de nombreux événements et hommes politiques de cette époque. Le texte est pourvus de commentaires détaillés, fait eux-aussi sur la base des renseignements obtenus de documents originaux.

